संगीत उषाना[illegible]

संपादक

रा. रा. दामोदर विश्वनाथ नेवाळकर,

संगीत विकल्पविमोचन, समानशासन, प्रेमगुंफा, दंडधारी, मनोविजय व प्रियाराधन वगैरे नाटकांचे कर्ते.

आवृत्ति दुसरी.

पुणे येथें

पुरुषोत्तम बापूजी खरे यांनीं "मनोहर" छापखान्यांत छापिलें. संपादकांनीं [illegible]सिद्ध केलें.

सन [illegible]

किंमत ८ आणे.

संगीत उषानाटक.

संपादक

रा· रा· दामोदर वि[illegible]कर,

संगीत विकल्पविमोचन, समानशासन, प्रेमगुंफा, दंडधारी, मनोविजय व प्रियाराधन वगैरे नाटकांचे कर्ते.

आवृत्ति दुसरी.

पुणें येथें

पुरुषोत्तम बापूजी खरे यांनीं "मनोहर" छापखान्यांत छापिलें, व संपादकांनीं प्रसिद्ध केलें.

सन १९०८

किंमत ८ आणे.

हें पुस्तक

श्रीसमर्थ

धूतपापेश्वरस्थ

श्री रघुनाथमहाराज ऊर्फ
काका पुराणिक

यांचे चरणारविंदीं पुस्तककर्त्यांनें नम्रतापूर्वक अर्पण केलें असे.

प्रस्तावना.

नाटकाचें संविधानक लौकिक असावें किंवा अलौकिक असावें याविषयीं विद्वानांत मतभेद आहे. दोन्ही पक्षीं पुढें येणारीं प्रमाणें सारखींच जोरदार आहेत. अशा प्रकारचे सर्वस्वी बुद्धिबलावर चालणारे विवाद कधींच संपावयाचे नाहींत. अर्थात् दोन्ही प्रकारचीं नाटकें होतच राहणार. व दोन्ही प्रकार पाहिजेही आहेत. अलौकिक परंतु साधार अशा प्रकारचें नाटक रचावयास लागलें असतां स्वभावरचनेस पुष्कळ मदत होते. ग्रंथकारानें फक्त त्या त्या पात्राच्या स्वभावासंबंधानें ठरीव समजुतीच्या मर्यादेबाहेर पाऊल टाकलें नसलें ह्मणजे पुरे.

नाटक हें वास्तविक दृश्यकाव्य. त्याचा खरा आनंद प्रयोग पाहिला असतां जसा होईल तसा केवळ वाचनानें व्हावयाचा नाहीं. नाटकाचे ग्रंथ वाचतांच व्यक्ति, स्थल इत्यादिकांशीं पूर्ण तादात्म्य झाल्याशिवाय रसप्राप्ति होत नाहीं. परंतु प्रयोगाचे वेळीं प्रत्यक्षदर्शनानें सहृदय प्रेक्षकांस ती सहज होते. प्रयोग पाहण्याची गोष्ट सर्वत्र सुसाध्य नसल्यामुळें, वाचनानेंही मनोरंजन व्हावें, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून पुढील अल्पकृति यथामति तयार केली आहे. रचना करण्याचें काम आपलें, बरी वाईट ठरविण्याचें रसिकांचें.

ग्रंथकर्ता.

श्रीमत्सद्गुरुसमर्थ प्रसन्न

संगीत 'उषा' नाटक.

अंक १ ला.

नांदी.

पद—(चाल-प्यारे नवलि.)

प्रणति निरंत निरंजना ॥ त्या ॥ त्रिगुणात्मक गुणमाया जेथुनि ॥ उद्भवुनी करि ही जगरचना ॥ कर्तृत्वाची वार्ता नसुनि ॥ कारण मायाभासा ह्मणुनी ॥ कर्तेपण गुण लाविति भुवनीं ॥ मूढ ज्यास सेवुनि अज्ञाना ॥ १ ॥

पद—(राग हमीर त्रिवट.)

देउ तुह्मां शिव तो ॥ सदोदित ॥ गाणगभुवनास्थित त्रैमूर्ती ॥ अलितनय जो तो ॥ जयाचें ब्रीद नित्य जपतां ॥ कळे कीं आत्मतत्त्वसत्ता ॥ भवोदाधे तरण्या यापरता ॥ उपाय न विवरुनि जगिं बघतां ॥ अनुभव संत महंतांचा हा ॥ सत्य तुह्मां कथितों ॥ १ ॥

सूत्र०—झालें इतकें ईशस्तवन पुरें! असो, निमंत्रणाप्रमाणें हे सभाजन तर जमलेच; पण आज यांना मी कोणतें नाटक करून दाखवण्याचें योजिलें होतें बरें? छे, कांहीं स्मरत नाहीं. ज्याप्रमाणें कर्णाला त्याच्या धनुर्विद्येनें ऐन वेळेला फसविलें, त्याचप्रमाणें या माझ्या स्मरणशक्तीनें आज मला फसवलें ह्मणायचें! (इतक्यांत नटी येते.)

नटी—

ठुंबरी.

किती मौजेचें स्वप्न तरी हें पडलें मजला आज ॥ अनुरूप वरासह प्रिय कन्या ॥ रमता पाहुनि धालें मन्मन ॥ सत्य अनुभवा येइल

जरि हें ॥ लोकीं या कीं धन्यचि होइन ॥ स्वप्न नव्हे हें जगदंबेचें ॥ वरप्रदानचि ऐसें मानिन ॥ १ ॥

सूत्र०—प्रिये, हें तुझें स्वप्न खरोखरच शुभसूचक आहे. कारण, या जमलेल्या सभाजनांना आज मी जें नाटक करून दाखवणार आहें त्याची आतां एकाएकीं मला विस्मृति पडली होती; पण हें तुझें स्वप्न-कथानक ऐकतांच मला फिरून त्याची आठवण झाली, हाच तुझ्या स्वप्नाचा पहिला शुभशकुन! आजच्या नाटकांतील नायिकेलासुद्धां याचप्रमाणें प्रथमतः स्वप्नांत पति दिसून मग त्या उभयतांच्या विवाहाचा योग मोठ्या गमतीनें जमून आलेला आहे.

नटी—एकून स्वप्नांतल्या गोष्टी अनुभवाला येतात ह्मणायच्या!

सूत्र०—अग, शुद्धांतःकरणाच्या माणसांना तर वारंवार अनुभवाला येतात; पण काकतालीय न्यायानें इतरांनासुद्धां कधीं कधीं अनुभवाला येतात.

नटी—असंच हें माझं स्वप्न जर खरं झालं तर त्या जगदंबेची मी खणानारळानं ओटी भरीन.

सूत्र०—अग, श्रद्धेचें फळ परमेश्वर देणारच. तें असो; पण आधीं आतां मी सांगतों असें कर. आजच्या नाटकांतील उपनायिका जी चित्ररेखा तिची भूमिका तूं घे आणि लवकर आपल्या सखीसह या शोणितपुराच्या विलासोपवनांत स्नानाला ये. तोंपर्यंत मी या सभाजनांची प्रार्थना करतों. जा तर

नटी—जशी आपली आज्ञा. (नटी जाते.)

सूत्र०—हे नाट्यकलाभिज्ञ रसिक विद्वज्जन हो—

साकी

आधुनिकां नव सुधारकां जरि नवें आवडे सारें ॥ सेवावें तरि जुनें पुराणें पाहुनि समयाविचारें ॥ सार तयामधुनी ॥ घ्यावें दोषदृष्टि त्यजुनी ॥ १

प्रवेश १ ला.

स्थळ—शोणितपुरांतील एक उपवन.

(उषा, चित्ररेखा. प्रेमळा व पल्लविका.)

पद—(झातारा इतुका न.)

सर्व—

सुमनोहर उद्यान ॥ बघुनी हरली भूक तहान ॥ शांतिप्रद हें स्थान ।।

चित्र०—

उंच उंच हे तरुवर पाहें देती छाया छान ॥ मंद मंद हा मारुत वाहे ॥ देत नवें अवसान ॥ प्रतिक्षणिं ॥ देत० ॥

उषा—

सुमनोलंकारीं या वेली ॥ भूषित तरुणिसमान ॥ मधुपावलि हीं जमली ज्या स्थळीं ॥ करावया मधुपान ॥ फुलांतिल ॥ करा० ॥

चित्र०—

वृक्षस्कंधीं वैसुनि कोकिळ ॥ करिती सुस्वर गान ॥ हंसीसह किती हंस करिति हे ॥ जलकेली जलपान॥ सरोवरिं॥ जल०॥ ३॥

तसंच या उपवनाच्या अगदीं मध्यावर हें सरोवर असल्यामुळं याला कांहीं आणिकच शोभा आली आहे, नाहीं बरं ?

उषा—खरंच गडे, या सरोवराकडे पाहून तन मन कसं अगदीं गार होऊन जातं !

पद—(हा नृपति किति दिसे.)

सुखवि हृदय रमणीय सरोवर ॥ जल तरि बघ किती शांत मनोहर ॥ मंदगती वरि तरंग उठती ॥ तरति सुविकसित कमलें त्यांवर ॥ १ ॥ क्रीडति बघ हे मीन जलांतरिं ॥ चित्र विचित्रचि अनुपम सुंदर ॥ २ ॥

चित्र०—(स्वगत) आतां थोडासा इथें विनोद करावा ! [प्रकाश] पण गडे इकडे ही पाहिलीसका मौज !

उषा—मौज ? ती काय बाई ?

चित्ररे०—

पद—(कधिं करिती लग्न)

आलिंगी या तरुसीं प्रेमें ही वल्लरी ॥ इजवरी ॥ तयाची परी ॥
प्रीति नच खरी ॥ दिसत वरिवरी ॥ फसति किति नारी ॥
इजसम या भूवरी ॥ १ ॥

उषा—पण या वेलीवर या वृक्षाची प्रीति नाहीं असं कशावरून ताडलंस तूं ?

चित्र०—अग, थोडीशी पलीकडे दृष्टि दे, ह्मणजे समजेल तुला. तो पाहिलास का त्या पलीकडच्या वेलीला धरण्याकरितां यानं कसा हात पुढें केला आहे तो !

पद—(चाल—सदर)

टवटवी ॥ तिची ही नवी ॥ यास भूलवी ॥ ह्मणुनि हा नवी॥वधू
स्वीकारी ॥ वल्लरि ती सुंदरी ॥ २ ॥

प्रेमळा—एकूण पुरुषाचं मन एकीवर सारखं कधीं टिकून रहात नाहीं ह्मणतात तें कांहीं खोटं नाहीं.

चित्र०—छे: ! मुळींच नाहीं.

पद—(चाल—सदर)

पाहुनी ॥ नविन कामिनी ॥ तिजसि भाळुनी ॥ विसरती जुनी ॥
प्रीति बघ सारी ॥ पुरुष गडे या परी ॥ ३ ॥

प्रेमळा—ह्मणून ह्मणतें गडे, लग्न झाल्यावर तूं बरिक आपल्या पतीविषयीं नीट सावध रहा बरं का ? नाहीं तर एखाद वेळ सांपडायचा तो एखाद्या अप्सरेच्या मोहपाशांत !

उषा—बरं बरं ! मोठ्ठी आली आहे मला शिकवायला आजीबाई ! पण कायग चित्ररेखे, पुरुषांचा बेमानपणा तेवढा चट्कन् बाहेर काढलास, पण मी म्हणतें बायका नसतात का बेमानी ?

चित्र०—असतात; नाहीं कोण ह्मणतं ? पण पुरुषांइतपत नसतात, हें बरीक खास !

उषा—नसतात ? अग पुरुषांपेक्षां कांकणभर जास्त ह्मण, पण कमी नाहींत; आणि हें सिद्ध करायला कांहीं फार लांब जायला नको. या पहा—

पद—(धाडुनि दिधलें.)

सूर्यविकासिनि कमलिनि बघ या असति किती बेमानी ॥
निजपति दिनमणि अस्ता जातां ॥ जार भ्रमर गृहिं कोंडोनी ॥
क्रमिती रजनी संगें त्याच्या ॥ अधरामृत त्या पाजोनी ॥
विकसुनि पुनरपि स्वपतिस ॥ दाविति ॥ प्रीती वरिवरि
हांसोनी ॥ १ ॥

पल्लविका—पण गडे, आज तूं फारसा पुरुषांचा कैवार घेतला आहेस ?

प्रेम०—अग आतां पुरुषांचाच कैवार घ्यावयाचे तिचे दिवस आहेत.

पल्लविका—ह्मणजे ? मी नाहीं समजलें तूं काय ह्मणतेस तें ?

प्रेमळा—अग, ज्या वस्तूची गरज तिला नांवं ठेवून कसं चालणार ? तिचा कैवारच घ्यायला हवा.

पल्लविका—अस्सं ! अस्सं ! ही तुझी खोलातली कोटी कशी बरं कुणाच्या लक्षांत यावी ? एकून बरीच कींग आहेस तूं ! पण आमची उषा कांहीं तूं ह्मणतेस तशी पतीकरितां उत्तावळी झालेली नाहीं.

प्रेमळा—नाहीं ? तर मग तूं अगदीं भोळीग भोळी ! माण साच्या मनोवृत्तीचं चित्र पहायला कांहीं बाजारचा आरसा आणायला नको ! त्याचं तोंड हाच त्याचा आरसा !

उषा—बरं बरं ! प्रेमळे, तूं किं नाहीं, अतांशा फार फार लांब जीभ काढून बोलायला शिकलीं आहेस बरं का ! पण हें कांहीं

चांगलं नाहीं. चावट कुठली ! गडे चित्ररेखे, आतां लवकर एकदां-च्या अंग धुवून घेऊं या. हे पाहिलेस ?

पद— (मूढमते तूं पापराशी.)

मित्रकिरण किति ताप देती ॥ कुसुमाहुनि सकुमार सखीजन-वपूंसि छाळिती ॥ मुखकमलीं टवटवी नुरविति ॥ स्वेदबिंदु सर्वांगिं उमटवुनि तनु मळविती ॥ मस्तकिं शूलहि पहा उठ-विती ॥ क्षणोक्षणीं त्यायोगें व्याकुळ असूंसि करिती ॥ १ ॥

प्रेमळा—पल्लविके,मी ह्मणतें तें खरं कीं खोटं,हें आतां तूंच पहा ह्मणजे झालं! हिच्या अंगाची तलखी होते, हें हीच स्वतः सांगते आहे, ह्मणून बरं !

पल्लविका—पण ती सूर्यकिरणांनीं होते ह्मणून ह्मणते !

प्रेमळा—तर मग काय मदनबाणांनीं होते ह्मणुन ह्मणेल? माण साची लाज, लज्जा, भीड, मुरवत कांहीं नाहींच वाटते तिला ? अग, दाखवायचे दांत निराळे नि खायचे निराळे हेंदेखील का तुला दुस-ऱ्यानं सांगायला हवं ?

उषा—मेलं त्या जिभेला हाड आहे कीं नाहीं कुणाला ठाऊक !

पल्ल०—भारी बाई या प्रेमळेला एखाद्याची नसती कुरापत का-ढण्याची संवय ! नाहीं बर उषे ?

उषा—चल, हो दूर ! तूंही तसलीच. ' एका माळचे मणी नि ओंवायला नाहीं कुणी !'

चित्ररेखा—हद्द असो बाई तुमच्या पुढें ! एखाद्याला नाहीं थट्टा सोसत तर मुद्दाम कशाला करायची ती ? नाहीं केली तर नाहीं का चालत ? गडे, उषे, तूं तरी वेड्यासारखी अशी काय रागावतेस त्यांच्यावर ?

पद—(अंकित पदांबुजाची दासी.)

सखिजनविनोद हा तुज बाई ॥ नच कसा कळत लवलाई ॥ व्हावें

सुख ज्यापासुनि त्याचा ॥ राग कसा तुज येइ ॥ १ ॥ सूज्ञ असुनि तूं तुजला आह्मी ॥ उपदेशावें काइ ॥ २ ॥

(चतुरिका येते.)

चतुरिका—बाईसाहेब, आईसाहेबांनीं हें पूजेचं साहित्य दिलें आहे, नि आंग धुणं झाल्यावर आपण विमानांत बसून देवी पार्वतीमातेचें दर्शन घेऊन यावं असं सांगितलं आहे.

उषा—बरं ठेव तें पूजेचं साहित्य त्या शिळेवर, नि आज्ञेप्रमाणं करते, ह्मणून सांग जाऊन आईला. [चतुरिका जाते.] चला ग सख्यांनो, लवकर लवकर अंग धुवून घ्या, नि चला माझ्याबरोबर आज पार्वतीमातेच्या दर्शनाला. [प्रेमळा व पल्लविका जातात.] चित्ररेखे, त्या प्रेमळेवर आणि पल्लविकेवर मी रागावलें खरी पण त्याचं ह्मणणं खोटं का होतं ? आतांशा माझ्या मनोवृत्तींत खराच बदल झालेला आहे ! जिवाला कसं तें चैन ह्मणून नाहीं. सखे—

पद—[सुटला पितृदिशेचा.]

पतिविण कुठवर धरूं तरी धीर ॥ अवरूं मन किती करूं गंभीर॥ नच कळे वरिल मज कधीं कवण नरवीर ॥ कुठवरी तरी आवरूं नयनिंचें नीर ॥ पतिविण शून्य गमे मंदार॥ स्मरशर झोंबति उरिं खंजीर ॥ चिंताब्धि तरुनि सुखतीर कधीं खंबीर ॥ गांठुनि विलोकिन कांतवदन गंभीर ॥ अंबे दीन सुता हि अधीर ॥ नमवी तव चरणीं निजशीर ॥ करिं पूर्ण मनोरथ इचे न लावि उशीर ॥ अनुरूप देई वर हिला सगुण रणधीर ॥ १ ॥

चित्र०—गडे, याबद्दल तूं कांहीं काळजी करूं नकोस. तुझी इष्टदेवता श्रीजगदंबा लवकरच तुझे मनोरथ पूर्ण करील, त्या पहा प्रेमळा, पल्लविका अंग धुऊन आल्या देखील, आणि आपण अजून इथेंच आहोंत ! चल, आतां जाऊं या अंग धुवायला. [जातात.]

[प्रेमळा व पल्लविका येतात.]

प्रेमळा—पण पाहिलास ना? मघां माझ्या बोलण्याचा उषेला कसा झणकारा आला तो?

पल्ल०—का बरं नाहीं येणार? तूं कीं नाहीं तशीच खट्याळ आहेस!

प्रेमळा—आणि तूं काय कमी आहेस?

पल्ल०—हं चूप! या पहा त्या आल्याच आंग धुऊन!

[उषा व चित्ररेखा येतात.]

उषा—चला ग; येतांना जगदंबेच्या दर्शनाला?

सर्वः—

पद—[हे प्रभो विभो]

जय शुभंकरे॥ शुभंकर गिरिकुमरे॥ प्रणतशिरें॥ अभयकरें॥ करिं शांत त्वरें॥ १॥

प्रेमळा व पल्लविकाः—

तवकांतकिंकराची ही॥ आत्मजा उषा तुज बाही॥ यौवनीं इजासि सुवरें॥ २॥

प्रवेश १ ला समाप्त.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—कैलासपर्वताचा पायथा.

[बाणासुर व वनचर.]

वनचर—महाराज, एवढा वेळ विमानांत बसून चालत होतों तोंपर्यंत कांहीं वाटलें नाहीं. पण आतां हा कैलास पर्वत चढतांना मात्र प्राण कंठांत आला बहुतेक! आतां माझ्यानें एक पाऊलसुद्धां पुढें टाकवत नाहीं!

बाणासुर—कां रे ! दमलास वाटतें इतक्यांत ?

वनचर—छे ! मी नाहीं दमलों, हे माझे पाय दमले. मेंढें अवसान आणून उचलायला पाहतों पण वेडे उचलतच नाहींत ! म्हणून म्हणतों महाराज ! पुरे झाला हा कैलास आणि तें भोलानाथाचें दर्शनही ! इथेंच आमची बहुतेक कैलासवासी होण्याची पाळी येणार असें दिसतें !

बाणासुर—वनचरा, अरे असा बायकांप्रमाणें हातपाय काय गाळतोस ? आणखी थोडा वेळ कळ सोस.

वनचर—पण बळच उरलें नाहीं तर कळ कशी सोसूं महाराज? आपल्याला ब्रह्मदेवानें जसें सहस्रभुजांचें बळ दिलें आहे, तसें मला कुठें दिलें आहे ? महाराज, कैलासनाथाजवळ मी एक न्याय मागणार आहें ?

बाणासुर—काय, न्याय ?

वनचर—हो हो न्याय !

बाणा—आणि तो कशासंबंधानें ?

वनचर—कशासंबंधानें ? ब्रह्मदेवाच्या पक्षपातीपणासंबंधानें ! अहो, त्या ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणीं केवढा पक्षपात आहे पहा ! आपल्याला जसें त्यानें सहस्रभूजांचें बळ दिलें, तसें मला दिलें असतें तर काय त्याचे हात झिजले असते ? आपल्याला त्यानें राजाधिराज केलें तसें मला केलें असतें तर त्याच्या पदरचें कांहीं खर्च झालें असतें ?

बाणा०—वनचरा, किती रे तूं वेडा ! अरे ब्रह्मदेव झाला म्हणून देणार कुठून ? देणग्यांचें गांठोडें कां बांधून ठेवलें आहे त्याच्या घरीं ? हें पहा—

पद—(चाल—सज गमे ऐसा)

फल पहा मनुजा मिळतसे । कर्म जैसें ॥ पेरवें जें तेंचि उगवतें ॥
सृष्टिनियम हा नेणुनि विधितें ॥ दोष लाविसी कां भलभलतें ॥

यथान्याय बध तो वागतसे ॥ १ ॥ घडामोड जो करि विश्वाचि ॥ अल्प समजशी का मति त्याची ॥ सान थोर या अखिल जिवांचीं ॥ कर्मे सकळही तो जाणतसे ॥ २ ॥

वनचर—अस्सं काय ? तर मग आह्मी आपलें न्याय मागणें रहित करितों.

बाणासुर—हे पहा वनचरा, दुसऱ्याच्या स्थितीचा हेवा केल्यापासून माणसांना पुष्कळ वेळां संकटांत पडावें लागतें. बाबा, जें चकाकतें तें सर्वच सोनें असतें, असें नाहीं; डोंगर दुरून जितका सुशोभित दिसतो, तितका तो वास्तविक नसतो; वरवर पाहणाराला सकृद्दर्शनी एखाद्याची स्थिति बरी दिसते, पण तिच्यांत परमेश्वरानें कांहांना कांहीं बिंगें ठेविलेलींच असतात. वनचरा, माझी स्थिति तुला कशी वाटते ?

वनचर—माझ्यापेक्षां सहस्रपटीनें उत्तम ! आपल्या आणि माझ्या स्थितींत केवढें अंतर आहे पहा ! आपण लक्षाधिपति, तर आह्मीं भिक्षाधिपति ! आपण नरवर, तर आह्मी वनचर ! आपल्या डोकीला मुकूट, तर आमच्या डोकीला फाटकें चिरगूट ! आपली बायको महाराणी, तर आमची बायको दीड शहाणी !

बाणा०—वा: ! स्थित्यंतर फार चांगलें दाखवलेंस; पण हें बाह्य स्थित्यंतर झालें; माझी अंत:स्थिति तुला कुठें माहीत आहे ? वास्तविक पाहिलें तर,

पद— (चाल—स्वार्थी जी प्रीति.)

लोकीं या आज मज ऐसा भाग्यवान ॥ एक तरी नृप दिसे तुला का ॥ हरि जो मम अभिमान ॥ अनुपम वैभव पाहुनि माझें ॥ शक्रहि डुलवी मान ॥ असें तसें मज सदाशिवाचें ॥ पूर्ण कृपावरदान ॥ १ ॥

पण इतक्या सर्व गोष्टि अनुकूल असतांही माझी एकच उत्कट मनेच्छा पूर्ण होत नसल्यामुळें आज मला केवढें तरी निराशेचें दुःख होत आहे !

पद्य—(आजवरि नृपति)

झुंजार वीर ते असती ॥ संप्रती अमित भूवरती ॥ परि काय वदूं तुज काय वदूं ॥ वीर असा नच त्यांत कुणांही ॥ भुजबल माझें हरुनि धन्य जगिं होई ॥ बळ अतुल असुनि मम देहीं ॥ झगडाया मजशीं पाहीं ॥ एकही वीर जगिं नाहीं ॥ वाटे ह्मणुनि बहु खंती ॥ चिंतनिं या झोंप नये ती ॥ १ ॥

तर युद्धांत माझ्याशीं दोन हात करून घटकाभर तरी माझ्या सर्व शक्ति हरण करून मला जेरीस आणील असा कुणी तरी वीर मला मिळावा अशी माझी फार इच्छा आहे.

वनचर—तर मग ही आपली इच्छा कांहीं विलक्षणच आहे ह्मणायची ! संपत्तीचा व्यय होत नाहीं ह्मणून चोराची मार्गप्रतीक्षा करावयाची त्यांतलीच ही आपली इच्छा !

बाणा०:—छे, छे, असं नाहीं. हें पहा—

साकी

दानशूर कुणि असुनि तया अनुकूल साधनेंही तीं ॥ परी याचकां वांचुनि त्याची दानशूरता जगतीं ॥ असुनि विफळ जशी ॥ स्थिति माझी ही जाण तशी ॥ १ ॥

तर या माझ्या चिंतेचें निरसन व्हावें एवढयाच हेतूनें मी आज इतक्या उत्कंठनें कैलासाला चाललों आहें. आणि तिथें गेल्यावर पुढें मी काय करणार तें सांगतों ऐक.

पद्य—(भूपति खरे ते)

अभिषेकपात्र मुखकमल विमल हें माझें ॥ प्रेमळ स्तवनजल यांत ओतुनी ताजें ॥ अभिषेक करिन शंकरास जिव्हाद्वारें ॥ होईल सहज मग तुष्ट नाथ भोळा रे ॥ मागून मनेच्छित वर प्रसंगीं तैशा ॥ साधीन हेतु निज शिवप्रसादें खाशा ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा समाप्त.

प्रवेश ३ रा.

(स्थळ-कैलास पर्वत-शंकर, पार्वती व शृंगी आणि भृंगी)

शंकर—

पद-[आतां शशिमुखिच्या.]

कांते नयनमना सुखकर किति ऋतु वसंत हा ॥ तरूस नूतन पल्लव देउनि ॥ सतेज करि जणुं संत हा ॥ पुष्पसुगंधें वात सुगंधित ॥ करुनि सुखवि जन, पसंत हा ॥ ७ ॥

खरोखर सांगतों, पार्वती, आजचा हा प्रातःकाळचा समय तुझ्या संगतींत फारच सुखाचा गेला.

पार्वती--हें आपलं तोंडापुरतं कांहीं तरी बोलायचं झालं! नाहीं तर आपल्या सारख्या निरंतर आत्मानंदीं निमग्न राहणाऱ्या योग्यांना दुसऱ्यांच्या संगतींत कसं बरं सुख होणार? महाराज, अद्वैताला द्वैताचा संग कधीं तरी खपला आहे कां?

शंकर--पार्वती, तुझें ह्मणणें कांहीं खोटें नाहीं; पण तूं सांगतेस ही स्थिति माझ्या निर्गुण स्वरूपाची; आणि तें माझें स्वरूप जाणणें फारच कठिण आहे.

पद--(धमार)

द्वैतसंग प्रथम त्यजुनी ॥ निर्विकल्प स्वमन करुनी ॥ दृष्टि अंतरिं पालटोनी ॥ पाहती मत्स्वरूप मग योगी ॥ एक आत्मा सर्वभूतीं ॥ तेचि माझी स्वयंज्योती ॥ ह्मणुनि सर्वभूतिं समती ॥ धरिति मति मुनि द्वैत सांडोनी ॥ १ ॥

पार्वती, माझ्या निर्गुण स्वरूपाची कल्पना कल्पनेला होणें कधींच शक्य नाहीं. कारण, तें माझें स्वरूप मूळचंच कल्पनातीत आहे. तें कुणाला जाणत नाहीं, तें कांहीं पहात नाहीं, आणि ऐकतही नाहीं; देश, काल व स्थिति यांपैकीं एकाचेंही त्याला बंधन नाहीं. तें अखंड अद्वैतानंदमय, एकटें आपलें आपण असें आहे. पण कां भृंगी,

आज तू अजून स्वस्थसा ? आज आह्मांला ज्ञानवल्ली नाहीं पाजायची वाटतें तुझ्या मनांतून ?

भृंगी—काका, माझ्या मनांतून पाजायची आहे आणि प्यायचीही आहे, पण काकूंनीं आज पाटा कुठें दडवून ठेवला आहे तो सांपडतच नाहीं. आपण तरी द्यायला सांगा.

पार्वती—साफ सांगतें मी कांहीं द्यायची नाहीं, लहानापासून थोरांपर्यंत एकसारखा मेला त्या भांगेचा चाळा ! ती नाहीं घेतली तर होतं काय ?

भृंगी—होतं काय ? तें काकू तुह्माला सांगून काय उपयोग ? तुह्मी घेऊन पहा ह्मणजे समजेल.

पार्वती—इश्श ! मला नको ती जळली ! तिच्याकडे पाहूनच माझं डोकं फिरतं !

भृंगी—मग प्याल्यावर तर काय त्रिभुवन फिरायाला लागेल, बरं कां ककू ! पण ह्या कोण ?

[उषा, चित्ररेखा, प्रेमळा व पल्लविका येतात.]

पद

उषा—उभि शिवाजवळि धवलांगी ॥ जगदंबिका वेल्हाळी ॥

प्रेमळा—भूषणें ल्यालि सर्वांगीं ॥ चिरि कुंकुमाची भाळीं ॥

उषा—ही आदिशक्ति सांबाची ॥

प्रेमळा— ही आदिमाय जगताची ॥

उषा-- ही कामधेनु भक्तांची ॥

सर्व—मोडुनी खलांची नांगी ॥ भक्तांस ही सांभाळी ॥

पार्वती—कोण उषा नि चित्ररेखा का ?

उषा—होय. [सर्व नमस्कार करतात.] मातोश्री, नित्य नेमांप्रमाणें आह्मी आपली पूजा करण्याकरितां आलों आहोंत.

पार्वती—बरं घ्या तर आपला नित्य नेम उरकून.

शंकर—भृंगी, आतां या बायकांच्या गोंधळांत उगीच आपण कशाला ? क्षणभर त्या पलीकडच्या वृक्षाखालीं जाऊन आपणही आपला नित्य नेम उरकून घेऊं. पण आज अशी छानदार लुडिया बनवशील कीं यँव्रे यँव्!

उषा चित्र०—[पूजा आटोपल्यावर]

पद–[नजरिया मिलाये.]

नमूं आदिमाये शिवे सांबजाये ॥ नमूं आदिमाये ॥ शरण आलिया गे ॥ कृपादृष्टि पाहें ॥ शिवशक्ति तूं तव सामर्थ्या ॥ नाहिंच पारावार ॥ अंत कोणा तव न लागे ॥ करी असुखपरिहार ॥ स्त्राव-लंबे शिवांबे ॥ शुभांगे ॥ विसंबे न अंबे ॥ १ ॥

पार्व०—मुलींनों, ही जगदंबा तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण करील.

उषा–बर मातोश्री, येतों आतां, आज्ञा असावी.

पार्वती—पण थांबा, [चित्ररेखेला एकीकडे घेऊन] कायग, चित्ररेखे, आज उषेच्या मुखावर नेहमींसारखा उल्हास कां बरं नाहीं दिसत ?

चित्ररेखा—मातोश्री, आपण सर्वांतसाक्षी असून असं विचारतां याचंच आश्चर्य वाटतं !

पार्वती—अस्सं, अस्सं, (उषेला जवळ घेऊन) हें बघ उषे, तुझ्या चिंतेचं कारण सारं मला समजलं आहे बरं. आतां मी सांगतें तेवढं ध्यानांत ठेव, या येत्या वैशाख शुद्ध द्वादशीचे रात्रीं जो पुरुष स्वप्नांत येईल तोच तुझा पति होईल बरं का; जा, कांहीं काळजी करूं नकोस. (सर्व नमस्कार करून जातात.) अगबाई ! दिवस बराच वर आला. रोजची माझी जपाला बसावयाची वेळ झालीच ह्मणायची ! जावंच तर मग (जाते.)

(बाणासुर व वनचर येतात व दुसरीकडून शंकर, शृंगी व भृंगी येतात)

बाणा०— वनचरा, हा पाहिलास ?

येत असे बघ सन्मुख हा शिव शंकर हर भोळा ॥ गंगा शिरिं शशि शोभे भाळीं कंठिं रुंडमाला ॥ व्याघ्रांबर परिवेष्टित अभिनव सुंदर तनुविमला ॥ भुजगभूषणीं अखंड मंडित तृतिय नयनिं ज्वाला ॥ सदा स्मशानीं राहुनि साधी योगसमाधीला ॥ भक्तकामकल्पद्रुम वश हा प्रेमळ भक्तीला ॥

भगवान्, हा आपला चरणसेवक चरणीं लीन होत आहे. याजवर कृपादृष्टि असावी. (पायां पडतो.)

शंकर—कल्याण ! कल्याण ! !

बाणा०—प्रभो कैलासपते, नित्याप्रमाणें मी आपल्या दर्शनाला आलों आहें. तर आतां मी आपली मानसपूजा करितों ती ग्रहण करावी.

पद—(दशरथ स्त्रीवचनें.)

अलक्ष्य तूं रत निजरंगीं ॥ लक्ष्यरूप सुस्नेह लावितों शिवा तुझ्या अंगीं ॥ भक्तप्रिय तूं शशिमौळी ॥ भक्तिजळीं तुज स्नान घालितों मंगल या काळीं ॥ स्थापुनि चित्तासनिं तुजसी ॥ क्षालन करितों स्वाश्रुजलें तव पादपंकजासी ॥ सहस्रनामें बिल्वदळें ॥ धूप दीप नैवेद्य त्रिपुटिचें ऐक्य गणीं सगळें ॥ करूनी षड्रिपुंच्या वाती ॥ ओवाळीं ही शेवटिं तुजला प्राणांची आरति ॥ १ ॥

शंकर—शाबास ! वत्सा शाबास ! तुझी ही प्रेमळ भक्ति पाहून आज तुझ्यावर मी पूर्ण सुप्रसन्न झालों आहें; तर या वेळीं तुला वाटेल तो वर मागून घे.

बाणा०—भगवन्, आपल्या कृपेनें आजपर्यंत माझ्या बहुतेक इच्छा पूर्ण झालेल्या आहेत. आतां अतिशय उत्कट अशी एकच इच्छा आहे.

शंकर—ती कोणती ?

बाणा०—

साकी

भवत्प्रसादें सहस्रभुजबल वसे पहा या देहीं ॥ परी मजसवें रणीं टिकेसा वीर एकही नाहीं ॥ यास्तव या खासा ॥ वीर रणीं मज जिंकि असा ॥ १ ॥

शंकर—हर ! हर ! बाणा काय हा वर मागितलास ? अथवा याचा तुझ्याकडे तरी काय दोष ? होणारासारखी बुद्धि हेंच खरें. ठीक आहे. ऐक तर मग—

झंपा

ध्वजस्तंभिंचा शिखि तुझ्या उन्मळोनी ॥ ज्या क्षणिं पडेल भूपृष्ठभागीं ॥ वीर झुंजार कुणि एक तुजशी रणीं ॥ झुंजुनी हरिल तव दर्प वेगीं ॥ जाइं आतां सुखें स्वपुरपथ लक्षुनी ॥ समज तव काळजी सरलि अवघी ॥

अंक १ ला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश १ ला.

(स्थळ-शोणितपुराबाहेरील एक एकांत स्थान)

(चतुरिका व तरलिका.)

चतु०—बघ तर खरी ! चार चौघांसमक्ष कशी त्याची फटफजिती करते ती ! असल्या मूर्खांना चांगली ठोकर देऊनच शहाणं केलं पाहिजे. पण हें माझं नाटक पुरं होईपर्यंत तुझ्या तोंडून एक चकार शब्दसुद्धां बाहेर पडतां कामा नये. संकेताप्रमाणं तो आतां इथें येईल; तो इथें आला कीं तूं त्या झाडाच्या आड राहून मुका-

त्यानं काय काय होतं तें पहा आणि मी सांगेन तेव्हां लवकर जाऊन ताईसाहेबांना आमच्या येण्याची इशारत दे. किं झालं ! पण तुझ्या नवऱ्याची अशी धिंड काढण्याबद्दल तुला वाईट तर नाहीना वाटायचं?

तरलिका—मला ? नि वाईट ? छे ! उलट मी आनंदानं टाळ्या पिटीन ! लग्नाच्या बायकोशीं बेमान होऊन परक्या स्त्रीवर डोळा ठेवणारांना अशींच खेटरें मिळालीं पाहिजेत.

चतु०—आणि खरं झटलं तर यांत वाईट वाटण्यासारखं अस कांहींच नाहीं. ही आपली घटकाभर ताईसाहेबांकरितां करमणूक आहे, आणि त्यांतल्या त्यांत त्या मूर्खाला शुद्धीवर आणण्याची एक युक्ति. दुसरं काय ? पण ही पहा—चोराप्रमाणें मागं पुढें पहात पहात—होय. तीच स्वारी इकडे येत आहे. जा तर, हो लवकर त्या झाडाच्या आड. (तरलिका झाडाआड लपते व वनचर येतो.)

वनचर—(स्वगत) ठरल्याप्रमाणें बायकोची नजर चुकवून ही पुतळ्यांची माळ आणि हें लुगडें तर उपटून आणलेंच; पण माझी चतुरिका कुठें दिसत नाहीं ती ! (चहूंकडे पाहतो) या काळोखांत कांहींसुद्धां दिसत नाहीं. आतां हांक तरी मारून पहावी. चतुरिके, अग चतुरिके—

चतुरिका—हां ! उगीच ओरडूं नकोस; ही मी इथेंच आहें; पण मी सांगितलेल्या वस्तु आणल्यास का आधीं ?

तरलिका—(स्वगत) वस्तु ? त्या कोणत्या ?

वनचर—या पहा; ही पुतळ्यांची माळ आणि हें लुगडें अगदीं कोरें करकरीत !

तरलिका—(स्वगत) अरे गुलामा ! हें सगळं आणलेंस तरी कुठून ?

वनचर—हें सगळं त्या अवदसेचा डोळा चुकवून मोठ्या हिकमतीनें आणलें बरें का चतुरिके !

तरलिका—(स्वगत) अरे चोरा ! पुढें जाऊन तोंडू का मानेचे लचके ? पण नको !

चतुरिका—हं, दे पाहूं तें गाठलं पाहूं कसं आहे तें?

वनचर—पण हें मी स्वतः तुझ्या गळयांत घालणार.

चतु०—काहीं नको, मीच घालतें. (गांठलें घेऊन) अरे पण मेल्या, माझ्या प्रातीकरितां त्या बिचाऱ्या बायकोचं गांठलं आणलंस आणि आतां तिनं काय करावं ?

तर०— बसावं या गुलामाच्या नांवानं रडत !

वन०—त्याचें तुला काय ? पण आतां पुढें कसें काय करावयाचें तें सांग.

चतुरिका—सारं सांगतें, पण आधीं हें लुगडं नेस पाहूं !

वनचर—कोण ? तू कां मी ?

चतुरिका—तूं तूं !

वनचर—काय मी ? आणि मी लुगडें नेसूं ?

चतुरिका—अरे, आतां मी तुझी बायको होणार ना ?

वनचर—होय.

चतुरिका—मग तूं माझ्या आज्ञेंत वागणार ना ?

वनचर—होय.

चतुरिका—मग आतांपासून वागलास तर पुढें वागशील असं मी समजेन.

वनचर—बरें तर, नेसतों.

तरलिका—(स्वगत) आतां कसं ? सारं होय ! आणि मी कांहीं सांगितलं कीं माझ्या अंगावर खसदिशीं चवताळून यायचं ! मी फुकटची सांपडलें !

वनचर—पण चतुरिके, मला लुगडें नेसतां येत नाहीं ग.

चतुरिका—थांब, मी नेसवतें. (लुगडें नेसवते.)

तरलिका—[स्वगत] वाहवा रे वाहवा ! हेच बरं का ते आमचे चैनी पतिराज ! कपडे पण नामी शोभताहेत ! दिवे ओवाळा दिवे !

चतुरिका—हं, आतां या रुमालानं तुझे डोळे बांधूदेत मला.

वनचर—चतुरिके, आज तूं हें मांडलें आहेस तरी काय ?

चतुरिका—याचा तुला पंचाईत ? मुकाट्यानं सांगतें तसं ऐक [डोळे बांधते.]

तरलिका—[स्वगत] गुलामा, ह्मण आतां, आंधळ्याला दे दाता

चतुरिका—हें बघ, आतां तुला मी माझ्या घरीं नेतें; तिथें माझा आई ' तू कुठली कोण " ह्मणून तुला विचारील तर नीट बायको-सारखा स्वर काढून सांग कीं मी या जवळच्याच खेड्यांतली राहणारी बाई आहें, माझ्या डोळ्यांत फुलं पडलीं आहेत ! म्हणून इथल्या एका वैद्याचं औषधं घेण्याकरितां मी या शहरांत आलें आहे. इथें मला दोन महिने रहावं लागेल. गांवांत कुठं माझी ओळख नसल्यामुळें तुमच्या घरीं उतरावें असं मनांतून आहे; माझा खर्च कांहीं तुमच्या अंगावर पडायचा नाहीं. " असं सांगितलंस कीं ती तुला खुशाल रहा ह्मणून सांगेल आणि असं झालं कीं आपले उभयतांचे हेतू घरच्या घरांत साधल्यासारखे होतील.

वनचर—पण तुझ्या घरांत पडून राहिल्यावर महाराजांच्या नोकरीला टाळा बसेल तो ?

चतुरिका—कसा बसेल ? अरे फक्त रात्रीचा तेवढा तूं या वेषानं माझ्या घरीं येणार आणि उजाडलं कीं फिरून आपल्या कामावर !

वनचर—आणि दिवसा ही बाई कुठं असते ह्मणून तुझ्या आइनें विचारलं तर ?

चतुरिका—मी सांगेन कीं तिला वरचेवर वैद्याला तिचे डोळे पहावयाचे असतात ह्मणून दिवसा ती त्याच्याच घरीं असते; त्याची नको तुला काळजी! (तरलिकेस पुढें होण्याविषयीं खूण करिते.) हूँ, चल तर आतां.

(जातात.)

प्रवेश पहिला समाप्त

प्रवेश २ रा.

स्थळ--उषेचें मंदीर.

[उषा, चित्ररेखा, प्रेमळा व पल्लविका.]

उषा—पण काय ग चित्ररेखे, ह्मटल्याप्रमाणं ती चतुरिका खरंच करील का ग?

चित्ररेखा—न करायला काय झालं? आधींच तो वनचर ह्मणजे अक्कलेचा खंदक! तशांत तिच्या प्रेमपाशांत पुरा सांपडलेला! मग काय? तीं त्याला हवा तसा नाचवील आणि तो नाचेलही !

पल्लविका—तर मग आज हें एक नाटकच पहायला मिळणार, ह्मणायचं आपल्याला? पण त्या मूर्खाला लुगडं नेसवून आणल्यावर त्याच्याशीं बोलायचं कुणी?

उषा—या प्रेमळेनं! तें आधींच ठरलं आहे. या नाटकांत ही त्या चतुरिकेची आई बनणार बरं कां? एकाद्या सोंगाची हुबेहूब बतावणी करण्यांत ही प्रेमळा आणि ती चतुरिका दोघी भल्या वस्ताद आहेत. पण चतुरिकेचं भोरीप येईपर्यंत आपण स्वस्थ बसून काय करणार? एखादं गाणं तरी ह्मणा कुणी.

चित्ररेखा—कुणी कशाला? आपण सर्वांनीं मिळून तें शंकर-पार्वतीच्या संवादाचं गाणं ह्मणूं या.

प्रेमळा—खरंच गडे ! तें गाणं किनाहीं कित्ति कित्ति गोड आहे ह्मणून सांगूं !

उषा—बरं तर, ह्मणूं या तेंच—

सर्व—

गाणं—(आजी एक्या दिवशीं ऐका नारदऋषी)

शंकर—मी स्मशानवासी अलख निरंजन योगी ॥ स्वानंदरत
सदा निर्विकार निस्संगी ॥ ऐशास वरुनि धवलांगी ॥
फसलीस फुकट तूं खचित खचित दुर्भागी ॥

पार्वती—बोलतां काय हें विपरित बोले अंबा ॥ अंतरंग आपुलें
निर्मल पाहुनि सांबा ॥ घातली माळ या कंठीं ॥ बला-
स्वरूपीं मी नाहीं दिधली दृष्टी ॥

शंकर—तव पतीस त्याया न मिळे धड लंगोटी ॥ लेशही ज्ञान
तें नसे जयाचे गांठीं ॥ टाकुनी अमृत विष कंठीं ॥ धरि
असा कवण वद मूढ अन्य या सृष्टीं ॥

पार्वती—तनु अनित्य आत्मा एक नित्य जाणोनी ॥ बाह्योपचार
त्यागिले विवेकें ज्यांनीं ॥ तेचि एक लोकीं ज्ञानी ॥
सेविती विषद वैराग्य विषयमधु त्यजुनी ॥ १ ॥

(तरलिका)

तरलिका—हं ताईसाहेब, झालं काम !

उषा—अग आतां कुणी हंसाल तर खबरदार हां ! अगदीं गप्प बसा.

(चतुरिका व वनचर येतात.)

वनचर—

पद—(भजरे मना.]

उडविन रंग असा उडविन रंग ॥ अनुदिनिं घडवुनि प्रियसखिसं ॥
सुंदर रंगित छप्पर पलंग ॥ त्यावरी सखिच्या अंगास अंग ॥
लावुनि होईन रतिसुखांत दंग ॥ १ ॥

चतु०—आई, अग आई !

प्रेमळा—अग पण हो ! अगदीं एवढं एकसारखं आई ! आई ! करायला झालं काय ? मोठ्या ताईसाहेबांची चाकरी बजावून आलीस तें कळलं मला ! पण ही बाई कोण आणली आहेस बरोबर ?

चतुरिका—[वनचरास चिमटा घेऊन] हं बोल.

वनचर—आजीबाई, मी किनाहीं या जवळच्याच खेड्यांतील राहणारी आहें. माझें नांव रंगाबाई ! बरं कां ?

पल्लविका—[स्वगत] वाहवा ग रंगाबाई !

वनचर—माझ्या डोळ्यांत फुलें पडलीं आहेत.

तरलिका—(स्वगत) परस्त्रीवर डोळा ठेवून, होय ना ?

वनचर—म्हणून औषध घेण्याकरितां मी इथें आलें आहें.

उषा—(स्वगत) तर मग चांगलं झणझणीत अंजन घातलं पाहिजे तुझ्या डोळ्यांत.

वनचर—या शहरांत माझी कुणाचीच ओळख नसल्यामुळें मी मोठ्या काळजींत होतें, पण तितक्यांत देवानं या तुमच्या मुलीला धाडलीन माझ्या साह्याला !

पल्लविका—[स्वगत] अस्सं ! अस्सं !

वनचर-ही तुमची मुलगी किंनाही मोठी परोपकारी आहे बरं का, अजीबाई !

तरलिका—(स्वगत) परोपकारी आहे का अनुपकारी आहे तें आतां लवकरच दिसेल बरं का राजेश्री !

वनचर—तर तुम्ही कांहीं भिऊं नका ! माझा खर्च कांहीं तुमच्या अंगावर पडायचा नाही.

प्रेमळा—तर मग खुशाल रहा बरं बाई ! तुम्ही आपल्या खर्चानें रहाणार त्यांत आमचं काय जातं !

वनचर--कसे तरी दोन महिने मला इथें काढिले पाहिजेत खरे! ह्मणतात ना? आलिया भोगासी आणि असावें सादर!

तरलिका--[स्वगत] खरं हो बाई खरं!

प्रेमळा--पण कायग, अतांशा तो वनचर येतो का कधीं तुझ्याशीं चथळपणा करायला पूर्वीसारखा?

चतुरिका--येतो, तर काय झालं! कोडगाच तो! दोन खेटरं मारलीं तरी फुलंच उधळलीं ह्मणून ह्मणायचा!

प्रेमळा--ताईसाहेबांच्या देखत एकदां चांगली मेल्याची धिंड काढावी का नाहीं?

वनचर--[स्वगत] अतां धिंड काढण्यांत बाकी काय राहिली आहे? ताईसाहेबांच्या देखत काढली नाहीं एवढेंच काय तें!

उषा--प्रेमळे, अग पल्लविके, अग चतुरिके!

वनचर--अं!-हा तर ताईसाहेबांचा शब्द! हें लटांबर इकडे कुणीकडे आलें?

उषा--अग त्या वनचराला आधीं असेल तसा इकडे घेऊन ये पाहूं. त्या मेल्यानं हा तरलिकेचें लुगडं आणि पुतळ्यांचं गाठलं कुठें नाहींसं करून त्या बिचारीला रडत बसवलं आहे!

वनचर--(स्वगत) अं? हा आहे तरी काय घोंटाळा?

उषा--चतुरिके, अजून तूं इथेंच? घेऊन ये ह्मटलं ना त्या चोराला असेल तसा?

चतुरिका--असेल तसा?

वनचर--(स्वगत) असेल तसा!

उषा--हो हो! असेल तसा!

चतुरिका--तर मग हा पहा आहे असा! (बुरखा काढते.)

वनचर—(स्वगत) हायरे नशिबा! या बटकीच्या पोरीनें माझी खाचि धिंड काढलीन्!

उषा—अरे लबाडा! असले ढंग करायला शिकला आहेस का आतांशा?

वनचर—ताईसाहेब क्षमा करा! तुमच्या पायां पडतों! मी फसणारा नव्हें, पण या सटवीच्या नादानें फसलों!

तरलिका—भली खोड मोडली! दुसरी बायको हवी नाहीं कां?

वनचर—उगीच मला आतां खिजवूं नकोस. हा पाहिलास कानाला खडा! पुन्हा दुसऱ्या बायकोचें नांव काढणार नाहीं [तिच्या पायां पडतो.]

तरलिका—पण माझं पुतळ्याचं गांठलं आणि लुगडं कुठें आहे तें आणा आधीं.

वनचर—हें घे तुझं लुगडं.

तरलिका—आणि गाठलं? [वनचर चतुरिकेकडे बोट दाखवितो]

उषा—चतुरिके, दे तिचं गाठलं तिला आणि घटकाभर तूं आमची करमणुक करून त्यांतल्या त्यांत ह्या गुलामाच्या डोळ्यांत चांगलं अंजन घातलंस ह्मणून हें घे तुला बाक्षिस.

प्रेमळा—कां वनचराबुवा!

पल्लवि०—मोठी गंमत केलीत बुवा!

वनचर—आतां पुरे ह्मटलंना! कीं तुमच्याही आणखी पायां पडूं?

उषा—आतां बरीच रात्र झाली नाहीं?

प्रेमळा—होय तर; या गंमतींत थोडा का वेळ गेला?

उषा—चला तर तुह्मी आपआपल्या घरीं; चतुरिके, जा त्यांना त्यांच्या घरीं पोंचवून ये.[वनचरास] अरे, ती परत येईपर्यंत तिचा पहारा तूं सांभाळ बर का? हीच तुला शिक्षा!

पल्लवि०—बरं तर येतों आतां आम्ही !

उषा०—हं, या. (पल्लविका, प्रेमळा वगैरे जातात) चित्ररेखे, आतां निजायचंना ?

चित्र०—होय. पण आजच्या रात्रीचं तुला स्मरण आहेना ? वैशाख शुद्ध द्वादशीची रात्र ही !

पद— (अर्पिलें सुपन.)

यामिनी आज ही सखी तुझी प्रीतीची ॥ करवुनी भेट तुज पतिची ॥ सुखि पहा करिल खचितचि ॥ चिंता न आतां करी तूं कशाची ॥ १ ॥

उषा—पण तूं कुठें निजतेस ?

चित्र०—मी इथेंच निजतें या पलिकडच्या गादीवर ?

उषा—बरं तर, नीज. (दोघी झोपीं जातात.)

वनचर—ती सटवी आतां लवकर कशाला परत येते आहे ? तिचा पहारा ताईसाहेबांनीं मला सांभाळायला सांगितला आहे, हें तिला माहित आहे. मग बसेल तिथेंच कुठें तरी गप्पा छाटीत झालें ! आपले तर डोळे पेंगायला लागले ! आतां इथेंच कुठें तरी द्यावी ताणून नि काय ? घरच्यापेक्षां इथेंच कांहीं बरी झोंप येईल ! आमच्या घरीं काय विचारतां ? सगळाच आनंदी आनंद !

कटाव.

जूनीपुराणी खाट मोडकी ॥ तरटें वरि अंथरलिं फाटकीं ॥ जीर्ण कामळी शत ठिगळांची ॥ मळी जिच्यावर सात पिढ्यांची ॥ मृदुतर अमुची शय्या ऐशी ॥ तिजवर बाइल भिल्लिण जैशी ॥ थाट आमुचा काय पुसावा ॥ सेवक आमुचे ढेंकुण पिसवा ॥ अंग मर्दिती घेउन चावा ॥ नवरक्ताचा सेवुनि मेवा ॥ गुण गुण ध्वनि चिलटांचा ॥ चाले सुस्वर किति साचा ॥ १ ॥

(जातो.)

उषा—(झोंपेंत) जगदंबेचा वर–वैशाख शुद्ध द्वादशी–आजच ती ! खरं--मग अजून भेट होत नाहीं ती ? अगबाई ! हा प्रकाश कसला ?

अहाहा! खास हीच ती मूर्ति! कां प्रिया, असे दूर कां? आपल्या दर्शनानं मी धन्य झालें! काय इतक्यांत जाणार? छे! मी नाहीं जाऊं द्यायची! अगबाई हे चाललेच! (एकदम खडबडून जागी होऊन.)

पद--(अरिवध करा.)

जिवलग प्रिया नका जाऊं थांबा ॥ न लोपवा मुखशशिप्रभा ॥ ही विनंति परिसा सुवल्लभा ॥ क्षणभर उदास मनास जिवास विलास-सुखानुभवास द्या ॥ १ ॥

चित्ररेखा--सखे, अग सखे, झालं तरी काय?

उषा—

पद—(वरील पदाचा अंतरा.)

॥ चाल ॥ लोटुनी मज विरहडोहीं प्रियकर गेले हाय गे॥ अडीव तूं तरि ॥ तयांस झडकरि ॥ हरीं असुख तम जशी प्रभा ॥ १ ॥

चित्र०--अग स्वप्नांत तुझी त्यांची भेट झालीना? मग जागृतींत तुला ते कसे दिसणार बरं?

उषा— काय? तर मग हें सारं स्वप्नच अँ? हाय! हाय! सखे, अशा आनंदमय स्वप्नांत परमेश्वरानं मला अखंड कांग नाहीं ठेवलं? काय सांगूं सखे?—

पद—[परिणिलें न मुनि.]

मदनास लाजवी ऐशी ॥ उभि होति मूर्ति मसमरशी ॥ बघ गडे ॥ मज तिनें धरुनि करपाशीं । लाविलें हृदय हृदयाशीं ॥ बघ गडे ॥ त्या क्षणीं ॥ वाटली उणी ॥ स्वर्गसुखखनी ॥ परी ही नाशी ॥ जागृती स्वप्नसुखराशी ॥ बघ गडे ॥ १ ॥

चित्र०—अग, पण त्यांनीं आपलं नांव गांव सांगितलेलं कांहीं स्मरतं का तुला?

उषा—छे बाई! त्या आनंदाच्या भरांत तेवढं विचारायचं सुचलंच नाहीं!

चित्र०—मग आतां त्यांचा शोध कसा करायचा बरं?

उषा—सखे, मला तर कांहींच सुचत नाहीं; आतां तूंच एखादी युक्ति काढ. आणखी—

पद—(दयितांच्या भेटिची.)

त्वरित मला भेटवीं ॥ सखे तो प्राण माझा ॥ क्षणहि त्याविण हा ॥ न राहील प्राण माझा ॥ त्वरित ॥ भेदि हृदय खल पहा मदन हा वैरी माझा ॥ मुक्त करीं ह्मणिं तापांतुनिया ॥ प्राण माझा॥१॥

चित्र०—(स्वगत) अतां कसं बरं करावं? नांव गांव माहीत असल्याशिवाय माणसाचा शोध तरी कसा लावायचा? पण माझ्याजवळ एवढं जबरदस्त साधन असून मी अशी वुचकळ्यांत काय ह्मणून पडलें आहें? सखे, अग सखे, सुचली बरं युक्ति!

दिंडी.

न करिं चिंता अणुमात्र भूरजे तूं ॥ प्रयत्नें मी पुरवीन तुझे हेतु ॥ असुखजलधींतुनि पार व्हावया तूं ॥ रचिन आतां युक्तिचा एक सेतु ॥ १ ॥

जरा थांब; ही मी आलेंच. (जाते.)

उषा—अशी काय बरं हिला युक्ति सुचली असावी? जगदंबेनंच हिच्या हृदयांत कांहीं प्रेरणा केली असली तर नकळे!

(चित्ररेखा चित्रपट घेऊन येते.)

चित्र०:—

पद—(दिलजानी तुने.)

बघ चित्रें हिं सुंदर नयनमनोहर खाशीं ॥ त्रिजगांतील सुंदर नर रेखिले या नकाशीं ॥ पाहिं पाहिं सखे यांत शोधोनियां ॥ कोठें दिसे तुला काय चित्रांत या ॥ कांत तव गे ॥ सांग वेगें ॥ १ ॥

गुरुकृपेनें मला त्रैलोक्याचें ज्ञान असल्यामुळं मी स्वतः हे चित्रपट रेखले आहेत. हा पहा ब्रह्मलोक! हा इंद्रलोक! हा गंधर्वलोक!

दिसतो आहे का कुठे यांत तुझा प्रियकर? (उषा मानेनें नाहीं ह्मणते) तर मग हा आपला मृत्युलोक पहा ! या देशोदेशींच्या राजपुत्रांच्या प्रतिमा ! ही द्वारका नगरी ! हा पहा राजा उग्रसेन, हा वसुदेव, हा बलराम, हा त्याचा कनिष्ठ बंधु यदुवीर श्रीकृष्ण—

उषा—याच वंशांतले असावेत असं वाटतं ग—

चित्र०—तर मग हा बघ त्याचा वडील पुत्र प्रद्युम्न—

उषा—तोंडवळा जवळ जवळ असाच !

चित्र०—तर मग हा पहा त्याचा पुत्र अनिरुद्ध.

उषा—[ओळखून]

पद—(छब कैसी ये गुयां.)

प्रतिमा ही ॥ अहाहा ग बाई ॥ आनंददायी ॥ प्रतिमा ही ॥ मति मोही ॥ चतुराई न काई सवाई गमे ही विधीची ॥ तनमन रिझत खचित हें स्मितमुख विलोकुनी ॥ प्रति रतिपतिप्रतिमा ही न वदाची कोणी ॥ १ ॥

चित्र०—कां पटली का ओळख? नसेल पटली तर—

उषा—नाहीं ग — हीच ती—

पद—(मी तप्त जरी.)

ही तीच तीच मदनमूर्ति संशय न गडे ॥ जी स्वप्नाहि तिमाजि उभी होति मजपुढें ॥ नच धीर अतां शीघ्र मजसि भेटवीं सखे ॥ करुं काय करिं उपाय ह्मणीं न वरे रडें ॥ १ ॥

चित्र०—सखे, आतां तूं अगदीं स्वस्थ ऐस. माणसाचा ठाव ठिकाणा लागल्यावर मग भेटीला ग काय उशीर ?

पद—[सज्ज करुनि चाप.]

गांठुनि ती पवनगति द्वारकापुरी ॥ भेटवीन आज तुजसि कांत मंदिरीं ॥ अवघड ती वाट जरी ॥ तुजवरिचें प्रेम तरी ॥ दाविल

मज धरुनि करीं ॥ लोटुनि ती भीति दुरी ॥ करिल सकल हेतु सफल खचित श्रीहरी ॥ १ ॥

ही पहा, चाललेंच मी.

उषा—जा तर लवकर—

पद—(संय्यांको संदेसा मोरा.)

प्रियाची सखे आधिं जा भेट घे ॥ जा गे ॥ जा गे ॥ जा गे ॥ युक्ति प्रयुक्ती करुनि येथवरि ॥ आजिंचूनी आणीं त्यांसी जीवलगे ॥ जा गे ॥ जा गे ॥ जा गे ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा समाप्त.

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—राजवाड्याचा चौक.

वनचर—सगळा वाड्याचा चौक पालथा घातला, पण सटवी कुठें तोंड लपवून बसली आहे कांहीं समजत नाहीं.अग ए चतुरिके, ए बटकीचे पोरी !

चतुरिका—(येऊन) कां रे ? मस्त्या ! एवढा माजलास कशानं? नीट हाक मारायला तोंड दुखतं वाटतं ? फुकटचं दोन वेळ आदळायला मिळत, ह्मणून वाटतं ही मस्ती भरली आहे अंगांत ?

वनचर—होय- आदळायला मिळतं ह्मणून माझ्या अंगात मस्ती भरली आहे आणि तूं जी एवढी रानडुकरासारखी गलेलठ्ठ झाली आहेस, ती आदळायला मिळत नाहीं ह्मणून वाटतं ?

चतुरिका—रात्रीं एवढी फटफजिती झाली तरी अजून गुलामाचा वरनक्षा आहेच !

वनचर—हा पहा केला आह्मी आपला नक्षा खालीं ! आतां तर झालं ? तुझाच नक्षा आपला राहूं दे वर ! अगदीं सगळ्या जगासमोर !

हें पहा, तुझ्याशीं बोलायला मला वेळ नाहीं. ताईसाहेबांचा निरोप कळविण्यापुरतेंच माझें तुझ्याशीं काम आहे. आज ताईसाहेबांचें मंदीर शृंगारायचें आहे, तर बाकीचीं सगळीं कामें एकीकडे ठेवून आधीं तिकडे जा. त्यांनीं बोलावलें आहे.

चतुरिका—बरं ! असलं कांहीं मेहनतीचं काम असलं कीं तें माझ्याच वांट्याला यायचं, मला माहीत आहे ! (फुगफुगत जाते.)

वनचर—काय सटवी चढेल आहे पहा ! एखादं काम आलं कीं केलें तोंड वांकडें आणि कांहीं बक्षीस मिळायचें असलें कीं अगोदर हिचा हात पुढें ! बरें झालें असली घोरपड नाहीं माझ्या गळ्यांत पडली ! नाहीं तर ' भीक नको पण कुत्रें आवर ' अशी माझी अवस्था करून टाकली असती इनें. सटवीनें माझी धिंड काढलीन धिंड.

(जातो.)

प्रवेश ३ रा समाप्त.

प्रवेश ४ था.

स्थळ—अरण्य.

(चित्ररेखा प्रवेश करिते.)

चित्र०—गुरुवर्य नारदस्वामींच्या कृपेनें प्राप्त झालेल्या योग-सिद्धीच्या बळावर गुप्तरूपानें आकाशमार्गानें गमन करून जवळ जवळ ही द्वारका तर गांठलीच.पण अतां नगरांत प्रवेश होतो कसा ?

पद

हें चक्र सुदर्शन फिरतें गरगर भराभंवतें ॥ क्षण एकहि नजर न ठरते क्षणिं दिसतें न व दिसतें ॥ एकवीस हें फेरे फिरतें निमिष न जातां तें ॥ उल्लंघन करण्या यातें करूं कवण उपायातें ॥ १ ॥

झाली ! इथें गतीच खुंटली ! सखीचा मनोरथरूपी गाडा इथेंच थवकला ! हे द्वारकाधीशा श्रीकृष्णा, तुझं भक्तवात्सल्य ब्रीद यावरून

मला चळलं असं वाटतं ! नाहीपेक्षां हें सुदर्शन माझ्या कार्यांत कधींच आड आलं नसतं. कारण—

पद—(शोभा उपवनिंची.)

पडतो जड भारी ॥ स्मरति सुजन तुज कंसारी ॥ होउं न देसी मग तूं त्यांसी हरि घडिभरही शीण ॥ आड सुदर्शन घालुनि फेडिसि निजदासांचें रीण ॥ साच करि तदा ब्रीद तुझें हें आयुध परम कठीण ॥ दिसली आज परि ॥ याची उलट कृती सारी ॥१॥

कारण, मला साह्य करायचं तर बाजूला राहिल, पण उलट हें सुदर्शन माझ्या कार्यांत मूर्तिमंत विघ्नच होऊन राहिलं आहे ! तर मग अशा प्रसंगीं आतां साह्य तरी कुणाचं मागूं ?

[पडद्यांत]— ओंवी.

परम कृपाळु सद्गुरु समर्थ ॥ स्मरणें ज्याचे महा अनर्थ ॥
टळुनी साधती सकल अर्थ ॥ साह्य त्याचेंचि मागावें ॥ १ ॥]

चित्र०—अगबाई ! या निर्जन अरण्यांत हा उपदेशपर सुस्वर ध्वनि कुणाचा बरं ? (पडद्यांत " अखंड वद हरि हरि मना तूं ") खास, हा नारदस्वामींचाच प्रेमळ ईशभजनघोष ! अहाहा ! अशा वेळीं मला साह्य करायला स्वतः गुरुमहाराज आले अं ! धन्य सद्गुरु ! धन्य सद्गुरु !

पद—(रामकलि जारि.)

न्याया विघ्नतमा विलयातें ॥ सद्गुरुदिनकर ये उदयातें ॥ वरप्रसादें सखिकार्यातें ॥ साधिन मी आतां ॥ होतां सद्गुरुकृपासुदर्शन ॥ काय करिल हें विघ्न सुदर्शन ॥ यदुकुलनरवरपुरप्रदर्शन ॥ पाहिन निमिषार्धें ॥ २ ॥

आतां इथेंच उभं राहून क्षणभर हें प्रेमळ भजन ऐकावं.

[नारद प्रवेश करितो.]

पद—[अखंड हरिहरि वदा रे बापांनो.]

अखंड वद हरिहरि मना तूं ॥ अखंड ॥ साधनें असुनि तव करीं ॥ कां फुकट भवाचें भरीं ॥ पडुनि तूं असुखसागरीं ॥ गुंतुनि मायेचे

दरीं ॥ होसि अपण आपुला अरी ॥ मना तूं ॥ अखंड ॥ नरदेहरूप या रथीं ॥ तूं असुनि चतुर सारथी ॥ इंद्रियें घोडिं तुजसितीं ॥ करितील खोडि मग किती ॥ धरिं लगाम बळकट करीं। विवेक धरिं ॥ अखंड ॥

त्या कल्पनातीत परमात्म्याची कल्पना या संकल्पविकल्पांनीं व्यापलेल्या मानवी मनाला काय होणार ! त्या सच्चिदानंद परमात्म्याचा शोध लावणं किती कठिण आहे पहा !

पद—[जेव्हां जेव्हां.]

विकल्प अवघा मारावा ॥ खल संकल्प सुळीं द्यावा ॥ मग परमात्मा शोधावा ॥ स्वस्वरूपीं लय लावोनी ॥ काम भयंकर जाळावा ॥ क्रोध समूळचि छेदावा ॥ मग परमात्मा० ॥ लोभ सविस्तर कांडावा ॥ मोह विवेकें दंडावा ॥ मग परमात्मा० ॥ अहंकार पदिं रगडावा ॥ मत्सर खलरिपु तुडवावा ॥ मग परमात्मा० ॥

चित्र०—गुरुमहाराज, ही आपली कन्या आपल्या चरणीं लीन होत आहे.

नारद—कल्याण ! अग चित्ररेखे, तूं इकडे कुणीकडे ?

चित्र०—महाराज, अंतर्ज्ञानानं आपल्याला सर्व कांहीं विदित आहेच. पण आणखी माझ्या तोंडून ऐकण्याची आपली इच्छा दिसते तर सांगतें, ऐकावं.—

पद—[श्रीविधिहरिहर]

बाणकन्यका उषा सुरूपा सखी सुगुणि माझी ॥ प्रसन्न होउनि गौरीनें तिस वर दिधला गुरुजी ॥ होइल पति तव स्वप्निं पुरुष जो पाहशील नेत्रीं ॥ तदनुसार तें घडुनी आलें सर्व काल रात्रीं ॥ विरहें पतिच्या दुःखित सखिला मग मी पाहोनी ॥ आश्वासन तिस दिलें कांत तव भेटवितें ह्मणुनी ॥ १ ॥

नारद—मग तूं आतां चाललीस कुणीकडे ?

चित्र०—सखीच्या स्वप्नांत जो पुरुष आला त्याची भेट घ्यायला चालल आहें मी !

नारद—तो कोण कुठला !

चित्र०—याच द्वारकेंतला श्रीकृष्णाचा नातू आणि प्रद्युम्नाचा मुलगा—

नारद—अनिरुद्ध कीं काय ? व: ! वर तर योग्य आहे ! पण या द्वारकेंत तुझा प्रवेश होणार कसा आणि त्याला तूं भेटणार कशी ? हें पाहिलेंस सुदर्शन ? सारखें फिरतें आहे या द्वारकेच्या सभोंवार ! याच्या तडाक्यांतून तूं सुटणार कशी ?

चित्र०—याच पंचाईतींत मी आहें. महाराज, आतां आपण कांहीं कृपा कराल, तरच हें कार्य माझ्या हातून तडीस जाईल.

नारद—चित्ररेखे, तुझ्यासारख्या स्वहितपराङ्मुख व परहितदक्ष मुलीला जर आमच्या सारख्यांनीं साह्य करायचें नाहीं, तर मग करायचें तरी कुणाला ? पण जरा थांब; मला थोडासा विचार करूं दे. [स्वगत] अलीकडे बरेच दिवस आमचा लावालावीचा धंदा अगदीं बंद पडला आहे ! तो पुन्हां सुरू करायला हा योग मोठा नामी जुळून आलेला आहे ! तर आतां पुढलें धोरण सांभाळण्याकरितां आधींच थोडीशी मेख मारून ठेवावी नू काय ? [प्रकाश] पण काय ग चित्ररेखे, समज, द्वारकेंत मी तुझा प्रवेश करून दिला, तर पुढें अनिरुद्धाला तूं भेटणार कशी ? अग खुळे ! राजवाड्यांत प्रवेश होईपर्यंत मध्यें छप्पनशें पहारे आहेत छप्पनशें ! त्यांतून ग तूं कशी सुटणार ?

चित्र०—खरंच महाराज ! सखीकडून मी निघालें तेव्हां या पुढल्या अडचणी माझ्या मुळींच लक्षांत आल्या नाहींत.

नारद—चित्ररेखे, आतां मी सांगतों असें कर. त्या अनिरुद्धाची उघड रीतीनें गांठ घ्यायच्या तूं पंचाइतींतच पडूं नकोस ? तो रात्रींचा

आपल्या मंदिरांत निद्रिस्थ असतां मंचकासह जो त्याला उचल तो थेट आपल्या सखीच्या मंदिरांत नेऊन उतर. (स्वगत) अनिरुद्ध नाहींसा झाला ह्मणून बसूं दे यादवांना कोंकलत कांहीं दिवस ! (प्रकाश) इकडे कान कर, तुला मी निरनिराळे असे दोन मंत्र देतों. (कानांत सांगतो) या पहिल्या मंत्राच्या योगानें कुणाला न दिसतां तुझा अनिरुद्धाच्या मंदिरांत प्रवेश होईल, आणि या दुसऱ्या मंत्राच्या योगानें त्याच्यावर मोहनास्त्र टाकून त्याला गुप्त रीतीनें मंचकासह उचलून नेतां येईल. आतां या सुदर्शनाबद्दल ह्मणशील तर—

साकी.

घालुनि माझी शपथ तया वद वाट देइं मज ह्मणुनि ॥ देइल मग तें वाट तुला बघ सहज स्थिरता धरुनि ॥ जाइ सखे आतां ॥ न करीं मानसिं तूं चिंता ॥ १ ॥

चित्र०—बरं, येतें तर [पायां पडून जाते.]

नारद—कल्याण.

पद—[जोगी बनके आया.]

भजनरंगीं ॥ रंगें ॥ सदा सतसंगें ॥ मना विरागें ॥
नच तनुदंडन करणें लागे ॥ जपतपसाधनयोगें ॥ हरि-
नामें अभंगें त्रिताप भंगे ॥ १ ॥

प्रवेश चवथा समाप्त.

प्रवेश ५ वा.

स्थळ—उषेच्या मंदिराचा बाहेरचा भाग.

उषा—पण अजून चित्ररेखा कां बरं येत नाहीं ? रात्र तर बरीच झाली; गेल्यासारखं एकदांचं तिला यश येवो, ह्मणजे झालं. माझ्याकरतां त्या बिचारीला विनाकारण त्रास ! आई जगदंबे, तिच्या श्रमांचं सार्थक करणं आतां तुझ्या हातीं आहे !

पद—(पिलू).

वेडें मन जाहलें ॥ रतिसुखा भुललें ॥ अनुभव घ्याया सजलें ॥
आतुर होउनि चरण चुराया ॥ स्मित वदनें करिं तांबुल द्याया ॥
माळ जपाची जणुं धरुनीया ॥ ध्यान पहा हें करिताचि बसलें ॥१॥

अग बाई ! पण हा आवाज कसला ? आली वाटतं ? चित्ररेखाच !

पद—(जगदीश्वर सर्वत्र भरला.)

ममहृत्तापसंतापशमना ॥ आलि आलि पहा स्मितवदना ॥ श्रमलीस फार तू बाई॥मी काय होउं उतराई॥मैत्रिणी सुगुणी॥तुजसम सखी असे कोण सुमना ॥ प्रीति तव खरी ॥ असे मजवरी ॥ नच वरिवरी ॥ दिसत मुळीं ॥ आणुनी प्रियकरा सदना ॥ दिधलेसि मला असुदाना ॥ उपकृती तुझी ही कशी सांग फेडूं तरी ॥ तव सरी नये कोणा ॥ दिधलेसि० ॥ १ ॥

चित्र०—अग यांत मी अधिक तें काय केलं ? मैत्रिणीला जें उचित तेंच केलं.

उषा—पण कायग चित्ररेखे, झोंप लागली आहे वाटतं ?

चित्र०—लागली कुठली ? मुद्दाम लाविली आहे ! अग यांच्यावर मोहनास्त्र टाकून मी यांना न कळतां मंचकासह इकडे घेऊन आलें ! हें सारं कसं केलं ते मग सांगेन; पण आधीं आतां यांच्यावरचं मोहनास्त्र काढून कशी काय गंमत होते ती पाहूं या ! मग मी जाईन विश्रांति घ्यायला आणि मग ते आणि तूं दोघे जण घाला वाटेल तसा गोंधळ ! (मोहनास्त्र काढते.)

अनिरुद्ध—(जागा होऊन) अरे, पण हा काय प्रकार ? मी आहें तरी कुठें ? हा मंचक माझा—हा पांघरलेला शेला माझा, आणि हा महाल दुसऱ्याचा ? असें कसें होईल ? आज माझ्या दृष्टील कांहीं तरी भ्रम पडला असावा ! पण भ्रम तरी कसा ह्मणावा ? पूर्वी कधीं न पाहिलेल्या अशा या जागजागीं लाविलेल्या तसबिरी, हा

पंचरंगी पोपट, या रंगी बेरंगी झालरी ! सगळाच कांहीं विलक्षण प्रकार !

उषा—(स्वगत) एकदम हा सगळा नवीन प्रकार पाहून यांचं मन गोंधळल्यासारखं दिसतं.

अनिरुद्ध—काय ? मी स्वप्नांत तर नाहीं ? पण चिमटा घेतला तर अंगाला वेदना होतात ! तर मग हा प्रकार आहे तरी काय ? (चित्ररेखेला पाहून) आं ? आणि ही कोण ? हं समजलों ! मंत्रसामर्थ्यानें माझें मंदीर भारून मला घोंटाळ्यांत पाडणारी ती हीच ! ही कुणी तरी यक्षिणी असावी ! (एकदम तिच्याजवळ जाऊन तिचा हात धरून.)

पद—(जगतांत किमपि.)

तूं कोण कोठील वद शीघ्र मातें॥ आलीस कां येथ कोण्या निमित्तें॥
त्वां मंत्रजालें मम मंदिरातें॥ भारूनि कां भ्रांत केलेंसि मातें॥
या वीर रणधीर यदुवंशजातें॥ चेष्टा न देतील तव या भयातें॥१॥

चित्र०—हा बराच न्याय ह्मणायचा !

उषा—(स्वगत) शिष्याच्या अपराधाबद्दल गुरूला दंड ह्मणतात तो असा ! पण असा माझा हात धरला असता तर !

चित्र०—दुसऱ्याच्या मंदिरांत येऊन उलट तिथल्याच माणसावर ताण झोडायची ही कुठली तऱ्हा ! आणि चोर सोडून संन्याशाला धरायच, हा कठला न्याय ?

अनिरुद्ध—(उषा दृष्टीस पडतांच) आं ? आणि ही कोण दुसरी ? हें आहे तरी काय ? मायेच्या बाजारांत तर नाहींना मी सांपडलों ?

उषा—अग चित्ररेखे ! काय बाई आश्चर्य तरी ! अग, माझ्या मंदिरात हा मंचक कुणाचा ?

चित्र०—अग दुसऱ्या कुणाचा? तुझ्या मंदिरांत जे आगांतुक पाहुणे आले आहेत त्यांचा! आगांतुकीच करायची मग सहकुटुंब सहपरिवार कां नाहीं केली? त्यांतलाच हा प्रकार!

अनिरुद्ध—(स्वगत) या स्त्रिया मोठया पटाईत दिसतात! माझ्या मंदिरांत येऊन–माझ्या दृष्टीला भ्रम पाडून उलट मलाच यांनीं आगांतुक बनवलं आं? (प्रकाश) काय ह्मणतां, हें मंदिर तुमचं?

चित्र०—तर मग काय आपलं? सखे, ही पाहिलीसना पाहुण्यांची आगांतुकी कशी आहे ती? इतक्यांत तुझ्या मंदिरावरदेखील हक्क सांगायला लागले! कांहीं वेळानं तुझ्यावर न सांगोत ह्मणजे झालं.

अनिरुद्ध—(स्वगत) यांनीं तर माझी थट्टाच मांडली आहे! (प्रकाश) हे स्त्रियांनो, तुह्मी आहांत तरी कोण?

चित्र०—पण महाराज, आपण आलांत तरी कुठून?

अनिरुद्ध—(त्रासून) तुह्मी आरंभलें आहे तरी काय? खरें सांगा, हें मंदिर कुणाचें?

चित्र०—अहो महाराज, हें आमचं मंदिर.

अनि०—काय, तुमचं मंदिर? मग मी इथें कसा आलों?

चित्र०—(स्वगत) आतां फार वेळ यांना संशयांत ठेवणं चांगलं नाहीं. (प्रकाश) महाराज, विनाकारण कांहीं आपण भ्रमांत पडूं नये. आपण या वेळीं या माझ्या सखीच्या मंदिरांत आहांत!

अनिरुद्ध०—ह्मणजे?

चित्र०—ह्मणजे आपण द्वारकेंत नसून शोणितपुरांत आहांत.

अनि०—शोणितपुरांत? ह्मणजे बाणासुराच्या राजधानींत कीं काय?

चित्र०—होय; ही माझी सखी बाणासुर महाराजांची कन्या.

अनि०—पण मी इथें कसा आलों ?

चित्र०—महाराज, हा सारा ईश्वरी नेमानेम ! इकडे कान करा, म्हणजे सारं सांगतें. (कानांत सांगते.)

अनि०—वाहवा ! एकूण बऱ्याच आहांत आपण !

चित्र०—यांत आम्ही काय केलं ? जगदंबेच्या इच्छेनंच सारं झालं आहे !

अनि०—पण मी जागा झालों, तेव्हांच हें सांगितलें असतेंत तर मी एवढ्या घोंटाळ्यांत कशाला पडलों असतों ?

चित्र०—सखे, मी आतां जातें बरं कां ? या आपल्या पाहुण्याचें आतां नीट आगत स्वागत कर !

उषा०—पुरे तुझं ! चावट नाहीं तर !

चित्र०—महाराज, ही माझी सखी जशी शरीरानं तशीच मनानंही नाजूक आहे, तर हिला नीट सांभाळून घ्यावी बरं कां ?

पद—(हीच खरी मूर्ति)

फुलापरी ॥ झेला करीं ॥ ही सुंदरी ॥ सुमंजिरी ॥ अर्पियली ॥
तुम्हां करीं ॥ मन्मनमोहिनी ॥ हीच पदीं ॥ सुविनती ॥ प्रीती
असावी सदा अंतरीं ॥ चंद्र तुम्ही ॥ ही चांदणी ॥ रूपीं गुणीं ॥
न कांहीं उणी ॥ जोडी किती नामि शोभे तरी ॥ १ ॥

उषा०—हिचं आपलं कांहींच्या बाहींच !

चित्र०—कांहींच्या बाहींच कसं ?

उषा०—नाहीं तर काय ?

पद—'ही मुरली गुंगवी.'

साजे का साजणी ॥ लखलखित कनकमय कोंदणी कधीं ॥
कांचेचा मणी ॥ मृगमदगंधीं आवड ज्यांची ॥ केवि रमावी
मती तयांची ॥ गंधरहित सिकताकणीं ॥ १ ॥

अनिरुद्ध—छे छे ! सुंदरी, असं कां बरं म्हणतेस ?

काचमणि न हिरकणी ।। असशि तूं ।। काचमणि ।। जडशिल ज्या कोंदणीं तयाचा हे शिल भूषामणी ।। अनुपम रूपखनी ।। खचित तूं ।। दिससि मनोरम अधिकचि मजसी निजविनयादि गुणीं ।। कोण तुजसि अवगणी ।। रसिकजनीं ।। प्राप्त श्रीतें देइ झुगारुनि मुज्ञ काय वद कुणी ।। १ ।।

चित्र०-सखे, मी जातें आतां. माझी कशाला मध्यें अडचण हवी उगीच ? [जाते].

उषा—अग पण हो ! अगबाई ! ही गेलीच ! आतां ?

अनिरुद्ध--पण मी आहेंना ? [तिचा हात धरतो] सुंदरी, आतां एकांतांत ही लज्जा काय कामाची ? जगदंबेच्याच मनांतून जर तुझा माझा प्रेमसंबंध जमावा असें आहे, तर—

पद—[याचा वदनशशि]

असेल सखये जरी तुझी संमती ।। पांचहि तत्वें ठेवुनि साक्षी ।। वरीन तुज सुमती ।। अंकित होउनि राहिन अनुदिनिं ।। तुझ्या वचनिं सुदती ।। १ ।।

उषा—महाराज, हीं गोड गोड भाषणें मला कळतात बरं का ? आपला मतलब साधण्याकरतां अशीं वरपंगीं बोलणीं पुरुषांना बोलावींच लागतात ! पण हें शब्दांतलं प्रेम पुढें शब्दांतच रहातं ! कारण—

पद

जोंवरी नये ती करीं वस्तु रमणीया ।। तोंवरी अवड तिचि हृदया ।। येतां परि करिं एकदां जात विलया ती ।। तिजवरिल पूर्विंची प्रीति ।। प्रेम चंचल हें पुरुषांचें ।। एक जागिं नच टिकायाचें ।। चार दिवस ध्यान एकीचें ।। मग तिजहुनि दुसरी कुणी सरस मिळतां ती ।। नाचती पहा तिजभंवतीं ।। १ ।।

अनि०—पण तूं ह्मणतेस तशांतला मी नाहीं

उषा—महाराज, कुठें गेलं तरी पळसाला पानं तीनच! तीं कांहीं चार होत नाहींत. तसेच पुरुष इथून तिथून सगळे सारखे!

अनि०—कसें कसें? ह्मटलेंस?

उषा- ह्मटलं तसंच! पक्षी आपल्या कह्यांत यावा ह्मणून पारधी एका बाजूला धान्याचं आमिष लावून ठेवतात आणि त्या आमिषाला भुलून एकदां तो त्यांच्या जाळ्यांत सांपडला कीं केलाच त्याला जन्माचा बंदिवान्? तसेच पुरुष?

पद—[रडसि काय ह्मणुनि.]

प्रथम मधुरवचनसुधाऽऽमिषचि दावुनी॥ प्रेमपाशिं टाकिती अह्मांस जखडुनी॥ पंजरस्थ खगसम मग सदनिं कोंडुनी॥ ठेवितात करुनि जशीं बाहुलीं जनीं॥ १॥

अनिरुद्ध—सखे, तुझ्या मनाप्रमाणं सर्व गोष्टी जमून आल्या असून आतां हें ओढून चंद्रबळ कां बरं आणतेस? हें पहा—

पद—[राजाची वाटतें.]

वाहुनी आण मी तुजसी॥ सांगतों ऐक वचनासी॥ मत्प्रेम-सुमन अविनाशी॥ राहील सतत तुजपाशीं॥ जोंवरी प्राण या देहीं॥ तोंवरी विसर तव मजसी॥ न पडेल जाण गुणराशी॥ १॥
मग आतां उशीर कां बरं?

पद—[झंपा]

कडकडुनि जेविं जलदास सौदामिनी॥ तेविं मज येउनी भेट जलदी॥ मदनसंताप किति सहन करुं सुंदरी॥ शांत करिं यास झणिं न करिं अवधी॥

(आलिंगन देते.)

उषा—कां झालं अतां मनासारखं!

अनि०---कुणाच्या ? तुझ्या कीं माझ्या ?

उषा—जगदंबेच्या कृपेनं आणि सखीच्या साह्यानं आज हे पाय दृष्टीस पडले!

अनि०—तुझा मतलब साधला! पण मी एकाएकीं नाहींसा झालों हें समजतांच माझ्या घरच्या माणसांची स्थिति काय बरं होईल ?

उषा—तें खरंच; पण आपल्याला इथें आणलं नसतं तर माझी स्थिति काय बरं झाली असती ?

अनिरुद्ध—तेंही खरंच ?

उषा—आतां या चरणापाशीं दासीची एक विनंति आहे.

अनि०—काय आपली आज्ञा आहे ? ऐकूं तर खरी!

उषा—होय आज्ञा! आणखी काय ?

अनि०—बरं विनंति! कां होईना! बोला काय ती.

उषा--

पद—[तेरा सच नहि.]

तुह्मि अनुदिनिं मंदिरिं या ॥ वसुनी सदया ॥ सुखसंगति द्या मजसि प्रिया ॥ तुह्मि ॥ आनंदानें हांसुनि खेळुनि ॥ प्रेमानें गुजगोष्टी बोलुनि ॥ राहूं आपण उभय मिळोनि ॥ विविध सुखद सेवुनि विषयां ॥ १ ॥

[पडदा पडतो.]

अंक २ रा समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—बाणासूराची बैठकीची जागा.

[बाणासूर व वनचर.]

बाणासुर

पद—[पिलु]

विपरित कां ऐसें ॥ होतें ॥ शून्य अखिल जग कां आजि भासे ॥
दुःख कोणतें मजला नसतां ॥ अवघड हा दिन भारचि माथां ॥
ऐसें वाटें कां या चित्ता ॥ क्षणहि कुठें मन रमत न कैसें ॥

काय असेल तें असो, आज माझ्या मनाला स्वस्थताच नाहीं. [वनचरास] अरे, बसल्या बसल्या कांहीं कर्मणूक तरी कर !

वनचर—पण महाराज, आपल्या मनाला स्वस्थता नाहीं ह्मणतांना ?

बाणा०—अरे, ह्मणूनच तुला कर्मणूक करायला सांगतों.

वनचर—पण आपल्या मनाला जर स्वस्थताच नाहीं तर माझ्या कर्मणुकीकडे आपलें लक्ष लागणार कसें ?

बाणा०—लागेल रे ! त्याचें तुला काय ?

वनचर—असें नाहीं महाराज ! मी काय ह्मणतों इकडे लक्ष द्या; समजा. एखादी चटकदार गोष्ट सांगून मी आपली कर्मणूक करायला लागलों आणि त्याच वेळीं आपलें मन स्वस्थ नसल्यामुळें वाऱ्याप्रमाणें भलतीकडेच भटकत असलें ह्मणजे मग माझ्या गोष्टीची आणि आपल्या मनाची सांगड कशी बांधायची, तीं मला सांगा. समजा, मी गोष्ट सांगायला लागलों एखाद्या प्रेमळ मित्राची !

आणि त्याच वेळीं आपल्या मनानें गांठ घेतली एकाद्या बलाढ्य शत्रूची ! ह्मणजे गंमत काय होणार ? गोष्ट सांगतां सांगतां मी प्रेमांत येणार ! तर त्याच वेळीं आपण असणार जोमांत ! प्रेमानें माझा कंठ येणार दाटून ! तर वीरश्रीनें आपले डोळे जाणार ताठून ! माझी गोष्ट येणार ऐन रंगांत ! तर त्याच वेळीं आपण असणार लढाईच्या दंग्यांत आणि मग कदाचित् असेंही व्हायचें—माझ्या गोष्टींतल्या मित्रानें आपल्या मित्राला असें असें आलिंगन दिलें ह्मणून मी सहज जाणार आपल्याला दाखवायला ! आपण समजणार हा शत्रूच आला भिडायला ! आणि मग त्या आवेशाच्या भरांत जर कां ऐखादी थप्पड दिलीत मला ! तर माझी गोष्ट राहील बाजूला ! आणि फुकट मला मुकावें लागेल जिवाला ! घटकाभर होईल करमणूक ! पण अशी ही घोड्याएवढी होईल चूक ! पण ही पहा आलीच–मूर्तिमंत करमणूक !

(नारद येतो.)

नारद्—

पद (बिंबाधरा)

नंदात्मजा ॥ स्मर रे ॥ मनुजा ॥ नमुनी ॥ पदांबुजा ॥ जो आपदा ॥ हरितो सदा ॥ भजती सुरवर संतत ज्या ॥ नंदात्मजा ॥ चारी सहा ॥ अठरा पहा ॥ बाहति ह्मणुनी ज्यास ' अजा ' ॥ १ ॥

बाणा०—यावें महाराज ! पायां पडतों.

नारद्— कल्याण !

बाणा०—महाराज ! आपण अगदीं वेळेवर आलांत. आपल्या सत्समागमानें तरी या दासाच्या मनाला क्षणभर विश्रांति मिळो !

नारद्— अरे बाणा ! आज तूं असा उद्विग्न कां बरं ?

पद—(शिणलासी माझ्या बा रे.)

कां म्लान वदन तव राया ॥ दिसतें अजि मम नयना या ॥ अवघड वाटे काय मनीं तुज ॥ चिंतेचें तव कारण कांहिंच नुमजे या ॥

दुःख कशाचें तुजला होतें ॥ कठिण तुला कां वाटे राया मज सांगाया ॥ १ ॥

बाण०—महाराज, माझ्या मनाला काय होत आहे, हें माझें मलाच समजत नाहीं !

नारद—[स्वगत]हे बहुतकरून पुढील दुश्चिन्हाचे डोहाळे असावेत!

बाणा०—आणि माझ्या उद्विग्नतेचें कारण समजत नाहीं ह्मणून मी जास्त उद्विग्न आहें !

वनचर—[स्वगत] तर मग हें मोठेंच आश्चर्य ! स्वतःच्या उद्विग्नतेचें कारण न समजण्याइतके राजे लोक मूर्ख असतात अं !

नारद—हें पहा बाणा, हें आमचें मन एखाद्या गर्भिणी स्त्रीसारखें आहे. सुखदुःखांचे प्रसंग हे याच्या उदरांतले गर्भ ! गर्भाचें लक्षण जसें स्त्रीच्या डोहाळ्यावरून समजतें, तसें पुढील प्रसंगाचें लक्षण या मनाच्या पूर्वचिन्हांवरून समजतें. बाणा, यापुढें तुझ्यावर कांहीं तरी दुर्धर प्रसंग येणार, असें या तुझ्या मनाच्या स्थितीवरून मला वाटतें !

(सेवक येतो.)

सेवक--महाराज, आपल्या ध्वजस्तंभींचा मोर आतां एकाएकीं जमिनीवर कोसळून पडला !

बाणा०--हां-तरीच ! भगवन्, आपला अंदाज अगदीं खरा आहे ? आतां मलाही पण सावध राहिलें पाहिजे ! शंकरमहाराजांचा वर खरा होण्याचा प्रसंग अगदीं जवळ येऊन ठेपला, असें यावरून खास सिद्ध होते !

नारद—म्हणजे ?

बाणासुर—महाराज, कांहीं दिवसांपूर्वी मी नेहमींप्रमाणें कैलासनाथांच्या दर्शनाला गेलों असतां, त्यांनीं सुप्रसन्न होऊन मला वाटेल तो वर माग ह्मणून ह्मटलें--

नारद्—मग तूं कोणता वर मागितलास ?

बाणा०—त्या वेळीं मी त्यांना हात जोडून अशी प्रार्थना केली कीं महाराज--

साकी.

भवत्प्रसादें सहस्रभुजबल वसे पहा या देहीं ॥ परी मजसवें
रणीं टिकेसा वीर एकही नाहीं ॥ यास्तव द्या खासा ॥
वीर रणीं मज जिंकि असा ॥ १ ॥

यावर त्यांनीं ' तथास्तु ' ह्मणून मला असें सांगितलें कीं " तुझ्या ध्वजस्तंभींचा मोर ज्या वेळीं कोसळून जमिनीवर पडेल त्या वेळीं कुणी एक महावीर तुझ्याशीं झुंजण्याला येऊन तुझा हेतु पूर्ण होईल. " तर यांवरून तो प्रसंग जवळ आला असावा असें वाटतें. (सेवकास) बरें, जा तूं.

नारद्—[स्वगत] आतां ही संधि फार उत्तम आहे. या वेळीं हळूच आपली फुणगी द्यावी सोडून नि काय ! [प्रकाश] बाणा, मघांपासून मी तुझ्याजवळ कांहीं एक गोष्ट सांगावयाच्या विचारांत आहें. पण जाऊं दे, अंधारांतील गोष्ट उजेडांत केव्हां-तरी यावयाचीच !

बाणा०—महाराज, या आपल्या भाषणाचा भावार्थ माझ्या नाहीं लक्षांत आला ?

नारद्—तसाच तो खोल आहे. तो सहज लक्षांत येण्याजोगा नाहीं !

बाणा०—ह्मणजे आपण ह्मणतां तरी काय ? मुनिवर्य, काय असेल तें स्पष्ट बोला. विनाकारण मला भ्रमांत ठेवूं नका.

नारद्—अरे, तूं राजा ह्मणवतोस आणि तुझ्या घरांतलें कारस्थान तुला कळूं नये अं ! पण जाऊं दे, उंदराच्या पोराला हा लोखंडाचा व्यवहार पाहिजे कशाला ? बरें, मी येतों आतां !

बाणा०—हं! महाराज, असें मला अर्धवट भ्रमांत टाकून जाऊं नका!

पद्—[दिलदारी कीनिरे.]

मुनिराया काय हें ॥ करितां ऐसें ॥ सत्य असे तें स्पष्ट वदाया ॥ कष्ट तुह्मां कां वाटति सदया ॥ सांगा मजसि हें ॥ त्रिभुवनसाक्षी तुह्मि देवर्षी ॥ गौप्य सकलही विदित तुह्मांसी ॥ न करा ॥ अवधी ॥ सांगा ॥ झडकरी ॥ धरितों पाय हे ॥ १ ॥

नारद्—आतां तुझा आग्रहच आहे तर सांगतों; आणि मी नाहीं सांगितलें तरी आज नाहीं उद्यां तुला तें कळणारच.कारण, शेजारणीनें कोंबडा झांकला ह्मणून उजडायचें थोडेंच राहतें? मग उगीच चोरून तरी ठेवण्यांत काय अर्थ? सांगतों तुला, [वनचरास] अरे, तूं इथून जा पाहूं [जातो.] हें पहा बाणा, तुला सावध करण्याकरितां ह्मणून आपलें सांगतों, एवढें नीट लक्षांत घे.

झंपा.

रिपू एक तव नांदतो सदनिं तुझिया ॥ तोचि घातक तुला
जाण राया ॥ कन्यकेनेंच तव त्यास गृहिं आणुनी ॥ ठेविलें
गुप्त निजमंदिरीं त्या ॥ उभयतांमधील त्या प्रीतिचें संप्रति ॥
फळहि आलें असें जाण उदया ॥ १ ॥

बाणा०—[रागानें] काय?

नारद्—बाणा!

बाणा०—माझी पोर आणि माझ्या शत्रूवर अनुरक्त आं?

नारद्—बाणा, एकदम इतका संतापूं नकोस!

बाणा०—संतापूं नकोस! बापाच्या शत्रूला पोरीनें आपल्या मंदिरांत–नव्हे–प्रत्यक्ष आपल्या हृदयांत जागा दिली असतांही संतापूं नकोस आं?

नारद्—पण ईश्वरी नेमानेमच तसा असला तर?

बाणा०—कसा असला तर ?

नारद---पर्यायानं तुझा शत्रूच तुझा जांवई व्हावा असा असला तर ?

बाणा०—अहो, बेहेत्तर आहे त्या कार्टीला धै०य आलें तरी ! पण अगोदर जाऊन त्या हरामखोराचा सूड घेतों. (जाऊं लागतो.)

नारद—हं बाणा, “ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमांपदां पदम् ” ह्मणून सांगतों एवढें लक्षांत ठेव, शत्रूला एकदम ठार न करतां तूर्त त्याला कारागृहांतच ठेव !

बाणा०—ठीक आहे, जशी आपली आज्ञा ! पण आतां मी आपला निरोप घेतों ! या वेळीं माझ्या सर्वांगांत आग भडकून राहिली आहे !

नारद—ठीक आहे, मीही चाललोंच ! [बाणासुर जातो.] माझ्या कुणगीनें काम तर सोळा आणे बजावलें ! आतां पुढची तजवीज ! आतां ही स्वारी त्या अनिरुद्धाला कारागृहांत टाकणारच, तेव्हां आपण द्वारकेकडेच आपला मोर्चा फिरवावा ! हः हः हः ! तिथें तर काय इथल्यापेक्षांही विलक्षण गंमत उडाली असेल ! पण आतां चित्ररेखेची गांठ कशी पडते !

[वनचर व चित्ररेखा येतात.]

वन०—दुसरें कुणी नाही ग ! एकटे नारदस्वामीच आहेत.

नारद—अरे वाः, चित्ररेखा ह्मणतांच चित्ररेखा ! चित्ररेखे, आलीस ? बरें झालें !

चित्र०—(पायां पडून) महाराज, मी आपल्याच दर्शनाची मार्गप्रतीक्षा करीत होतें.

नारद---ती कां बरें ?

प्रवेश २ रा.

स्थळ—उषेचें मंदिर.

[उषा व अनिरुद्ध.]

उषा—मग आतां पुढें कसं करायचं ?

अनिरु०—हें आतां मी तरी काय सांगू ? जसें करावें तसें भरावें !

उषा—तें झालंच ! पण हें असं झाल्यापासून घटकेघटकेला माझ्या पोटांत कसं धस्स होतं ! जगदंबेच्या कृपेनं जें कांहीं झालं तें खऱ्याखऱ्या प्रेमानं आणि पंचतत्वांच्या साक्षीनंच झालं हें खरं ! पण जग कुठें आपल्याइतकं साधं भोळं आहे ! दुसऱ्याचं मर्म सांपडतं केव्हां आणि त्यावर आपण डाग देतों केव्हां, असंच बहुतेकांना वाटत असतं !

पद—(कालिंगडा.)

व्रण पाहतांच पशुदेहिं ॥ खल काक जसा मनिं हर्ष पावुनी ॥
नाचूं उडूं लागे ॥ तेविं खलातें वर्म कुणाचें ॥ कळतां हरखित
मानस त्याचें ॥ आनंदें मग हांसे नाचे ॥ स्वजनांसही सांगे ॥१॥

अनि०—जनानें कांहीं म्हटलें तरी खरें काय तें आपल्या मनाला माहीत आहेना ? मग कां बरें ?

उषा—जनांचं मेलं असो. पण ही गोष्ट जर बाबानां कळली तर माझं एक राहिलं, पण या माझ्या प्राणाचं [पतीचं] ते काय करतील, हें कांहीं माझ्यानं सांगवत नाहीं, आणि हे विचार मनांत आले म्हणजे काळीज कसं चर्र्र्र होतं ! आई अंबाबाई ? आतां आमच्या अब्रूचं रक्षण करणं सर्वस्वी तुझ्या हातीं आहे.

अनि०—सखे, माझ्याबद्दलच जर तूं काळजी करीत असशील तर ती करण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. अग, माझ्या एका केसाला धक्का लावण्याची तुझ्या बापाची प्राज्ञा नाहीं. कसा झाला तरी हा वीराचा बच्चा आहे. अपमान सहन करून स्वस्थ बसणारांपैकीं हा नव्हे. त्यांतू-

नही दुर्दैवानें माझें कांहीं बरें वाईट झालेंच, तर त्याबद्दल आमचे याद-ववीर नुसता साधारण सूड उगवूनच स्वस्थ बसतील असें नाहीं, तर या शोणितपुरांत खरे खरेच शोणिताचे पाट वाहवून मोठा प्रळय करून सोडतील.

(पडद्यांत—धरा, पकडा हरामखोराला, फोडा दरवाजा.)

उषा—अग बाई! हा बाबांचाच शब्द! ज्या प्रसंगाला भीत होतें तो हा शेवटीं आलाच अं! हाय! हाय! प्राणनाथ, मी आपली पूर्व जन्मींची दावेदारीण हो दावेदारीण! आपल्याला सर्वस्वी संकटांत लोटण्याला मीच कारण!

पद—(बंजारा.)

मंदिरीं तुम्हां आणोनी ॥ लाविला स्वयें मी वन्ही ॥
पूर्वींचें वैर या जन्मीं ॥ घेतलें पुरें साधुन मी ॥
खाटीक जसा अजगेहीं ॥ पाळुनी पोसुनी बाई ॥
मग बळी एक दिन देई ॥ शस्त्रास आपुल्या तैशी ॥
कृति ही न घडावी कैशी ॥ १ ॥

अनि०—सखे, तूं आतां उगीच कां वाईट वाटून घेतेस? प्रसंग आला खरा! मग डगमगून काय उपयोग? काय करूं! या वेळीं मी निःशस्त्र पडलों! पण ही पहा दाराची अर्गळा! हेंच माझें शस्त्र!

पद

स्वस्थ राहा आतां बघतों कोण येतो कैसा बद्ध कराया सुवीरा या ॥
मत्त हस्तीयूथीं शिरतां केसरी एकाकी गर्व हराया उशीर न त्या ॥

(बाणासुर सेवकांसह येतो.)

बाणा०—

हाचि तो शठ हाचि, पकडा ॥ नागपाशीं यास खडा ॥
मुष्टिघातें देइ रगडा ॥ मृदुल हा याचा ॥ १ ॥

(सेवक अनिरुद्धाला धरावयास जातात.)

अनि०—हां खबरदार! या वीराशीं दोन हात झाल्याशिवाय हा सहज कधींच तुमच्या हातीं लागायचा नाहीं.

बाणा०—चोर तर चोर आणि शिरजोर आँ ?

उषा—पण बाबा—

बाणा०—काय ह्मणतेस बळे ?

उषा—बाबा, नका हो नका—मी आपल्या पायां पडतें.

बाणा०—पायां पडतें ! अपराध्यांचा अपराध उघडकीला आला कीं, ते पायां पडतात, नाक घांसतात, क्षमा मागतात ! काय वाटेल तें करतात !

उषा—बाबा, आपल्या दृष्टीनें मी अपराधी आहें खरी, पण मी खरीच तशी आहें कीं काय तें एक त्या जगदंबेला माहीत !

बाणा०—जगदंबेला पक्कें माहीत आहे ! तूं निर्लज्ज ! निर्भंड ! प्रति वेसवा आहेस ह्मणून !

उषा—बाबा, आपल्या तोंडून—आणि असे शब्द अं !

पद

किती मधुर मधुर तरि शब्द कानिं पडले हे आपुळे ॥
जन्मलें उदरिं आपुल्या सार्थकचि त्याचें जाहलें ॥
जाहलें खरें या कालिं ॥ उभय तीं कुळें उद्धरलीं ॥
प्रेमाश्रु पहा किति नयनांतुनि या गळले ॥ सेवीन सुखें
मी आतां मरण जरि आलें ॥ १ ॥

बाणा०—अरे, तोंड पहात काय राहिलांत ? पकडा हराम-खोराला !

अनि०—हां ! जीभ सांभाळून बोला.

बाणा०—या वेळीं तूं कोणापुढें उभा आहेस हें तुला माहीत आहे ?

अनि०—हो हो ! पंचतत्वांच्या साक्षीनें मी जिचें पाणिग्रहण केलें तिच्या बापापुढें मी उभा आहें; आणि हेंही मला माहीत आहे कीं कोणत्याही गोष्टींचा शांतपणानें विचार न करतां एकदम एखाद्या साहसाला प्रवृत्त होणाऱ्या माथेफिरू लोकांपुढेंही उभें रहाण्याचा कधीं कधीं प्रसंग येतो !

बाणा०—असें काय ! काय पोरी ! या माणसाच्या नादीं लागून तूं माझ्या पवित्र नांवाला कवडी काळोखी आणलीस याचा कांहीं तुला विचार ?

उषा—(स्वगत) डोळे मिटून पहाणाराला काळोखावांचून दुसरें काय बरें दिसणार ? (प्रकाश) पण जगदंबेला स्मरून सांगतें कीं सद्धर्माला न सोडतां निर्मळ अंतःकरणानें माझ्या हातून ही गोष्ट झाली आहे इतक्या उपर मी आपल्या नांवाला काळोखी आणली असाच आपला समज असेल तर—

पद.

झडकरि यमसदनीं ॥ दवडा मला सुकुंकुमतिलकसुमंडित ॥ दुःखमुक्त मज करिल मरण झणीं ॥ अपुल्या जगतीं ॥ सुख नच जगुनी ॥ जनककरीं जरि मरणहि येतें ॥ सरळचि मग तें ॥ नवल न भुवनीं ॥ १ ॥

बाणा०—बस्स ? पुरे ! तुझ्या तोंडून एक शब्दसुद्धां ऐकायला नको ! चोराला घरांत बाळगून त्याच्याकडून आपल्या बापाचा घात करूं पहाणारी कृतघ्न पोर एक तुझी तूंच ! बस्स ! पहातां काय बांधा चोराच्या मुसक्या ?

अनि०—काय ? मुसक्या बांधा ! हा यदुवंशोत्पन्न वीर सहज तुमच्या स्वाधीन होण्याइतका नामर्द नाहीं समजलांत? चला! असेल सामर्थ्य तर होऊन जाऊं द्या दोन हात !

बाणा०—ठीक आहे, चल ये ! [दोघे लढतात] या वीराचे अंगीं असामान्य युद्धकौशल्य वसत आहे यांत शंका नाहीं. आतां नागपाशानेंच याला बद्ध केला पाहिजे ! [तसें करण्याविषयीं सेवकांस सांगतो. ते त्याला पकडतात] चला घेऊन गुलामाला ! टाका नेऊन बंदींत !

उषा—बाबा, कुठें हो घेऊन चाललांत त्यांना? बाबा नका हो नका—

पद्—[अजुनि येत नाहीं.—भैरवी.]

शरण पदिं सुता ॥ कनवाळु ताता ॥ त्यजुनि अदयता ॥ धरुनि सदयता ॥ पदरिं अतां ॥ व्या ॥ मत्प्राणाचा प्राणचि नेतां ॥ मग असु रहिता ॥ तनु जशि सरिता ॥ जलविरहिता ॥ १ ॥

अनि०—

व्यर्थ करिसि आर्जवास कासया सुलोचनी ॥ द्रव न खलमनास बाष्पजल न आणि लोचनीं ॥

उषा—

जनक हा न खास खल कृतांत भासतो मनीं ॥

अनि०—

ईशचरणिं शरण रिघुनि कंठिं दिवस या जनीं ॥

[अनिरुद्धाला नेतात.]

बाणा०—अरे, आजपासून या कोटीवर सक्त पहारा ठेवावयाला सांग कारभाऱ्यांना.

[बाणासुर जातो.]

उषा—

पद्—[मरण गणुनि दूषवीन.]

अजुनि हा जिवंत काय हाय केविं राहिला ॥ अजुनि तो कृतांत कां स्वगेहिं नेइना हिला ॥ प्रसंग घोर काय हा कळे न आज पातला ॥ अजूनि भूमि माय कां न उदरिं ठाव दे मला ॥ १ ॥

प्रवेश दुसरा समाप्त

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—वनचराचें घर.

(वनचर व तरलिका)

वनचर—पाहिल्यास श्रीमंतांच्या घरांत कशा मौजा चालतात त्या ? आतां तूंच सांग पाहूं. आपला पूर्वींचा गांवढ्या गांवांतला आयुष्यक्रम होता तो बरा कीं हल्लीं आहे हा बरा ?

तरलिका—एका अर्थानं तो बरा आणि एका अर्थानं हा बरा; गांवीं होतों तेव्हां आपल्याला स्वतंत्रता होती हें खरं; पण तिथें असतांना आपल्या अंगांत कितीक तरी गांवढळपणा होता! तसा आतां कुठें आहे ?

वनचर—होय, नाहीं खरा. पण त्याच्या जागीं हल्लीं जो पोंकळ नखरा आपल्यांत शिरला आहे तो कुठें होता त्या वेळीं ?

तरलिका—इथें आल्यापासून आपल्याला किती तरी नवीन नवीन गोष्टी कळूं लागल्या! गांवीं असतांना कुठें होता एवढा शहाणपणा आपल्या अंगांत ?

वनचर—होय, हल्लीं जशा आपण दीडशहाण्या बनलां आहांत तशा त्या वेळीं नव्हतां खऱ्या !

तरलिका—पुरे झालं ! तुमचं आपलं कांहीं तरीच ! गांवीं असतांना आपल्याला कुणाची सेवाचाकरी करावी लागत नव्हती खरी, पण पोटाची खळगी जेमतेमच भरत होती!

वनचर—पण कमी अन्नाच्या मानानं आपल्या अंगांत त्या वेळीं मस्तीही कमीच होती. गांवीं असतांनां मी तुला हाक मारली पुरे, कीं तूं चटकन् ओ ह्मणून पुढें यायचीस; पण आतां शंख केला तरी तुला दाद नसते. पण जाऊं दे–काय ह्मणत होतों? कालपासून चित्ररेखा कुठें नाहींशी झाली आहे ?

तर०—तें मी तरी काय सांगू ? पण महाराज ह्मणत होते कीं कालच्या कृत्यांत मुख्य तिचंच अंग असावं ह्मणून तीं कुठे तोंड लपवून बसली आहे, पण या राजरहस्यांत आपल्यासारख्यां गरिबांनीं न पडलेलं बरं, नाहीं ?

वन०—हो मीसुद्धां तेंच ह्मणतों ! अग, मोठ्यांचें सगळेंच मोठें ! मोठयांचे हात मोठे ! पाय मोठे ! पोट मोठें ! तोंड मोठें ! नाक मोठें ! डोळे मोठे ! आणि कानही मोठेच ! कसे ते सांगतों ऐक:--मोठे लोक प्रसंगीं चांगला दानधर्मही करतात आणि वेळ आली तर एखाद्याला चोपही तसाच देतात. ह्मणून त्यांचे हात मोठे ! प्रसंगीं शरण आलेल्याला अभय देतात, आणि वेळेवर एखाद्याची चांगली पायपूजाही करतात. ह्मणून त्यांचे पाय मोठे. शेंकडों गरीब लोक त्यांच्या पोटांत सामावतात आणि तशीच वेळ आली तर स्वतःच्या पोटाकरतां ते शेंकडो गरीब लोकांची पोटें उपाशी मारतात,ह्मणून त्यांचें पोट मोठें ! तोंडांतून जाडे वजनदार शब्द काढून मोठे लोक गरीब लोकांनां मोठमोठीं अभिवचनें देतात आणि ज्या तोंडानें तीं देतात त्याच तोंडानें तीं मोडायलाही ते तयार असतात, ह्मणून त्यांचें तोंड मोठें !

तर०—पण त्यांचें नाक कसें मोठें तें सांगा पाहूं ?

वन०—मोठ्या लोकांना शिंक आली आणि त्याबरोबर कोणी शतंजीव ह्मटलें कीं त्याला हार नाहीं तर कंठा बक्षीस देतात ! आणि तशीच वेळ बेतली तर आपलं नाक कापून दुसऱ्याला अपशकून करतात ! म्हणून त्यांचें नाक मोठें.

तर०--आणि डोळे कशानं मोठे ?

वन०—मोठ्या लोकांच्या नुसत्या कृपादृष्टीनें क्षणांत एकादा रंकाचा राव होतो. पण तीच जर कां वक्रदृष्टी झाली किं झालेंच एखाद्याचें वाटोळें ह्मणून समजावें ! अगदी सफं सफा !

तर०—आणि त्यांचे कान मोठे ते कसे ?

वन०—हं काय ! कोणी सांगेल ! मोठे लोक लहरींत असतात, तेव्हां एखाद्या गरिबाचें बोलणें शांतपणानें ऐकून घेतात आणि लहरींत नसतात तेव्हां खसादिशीं गाढवाप्रमाणें अंगावर ओरडतात म्हणून त्यांचे कान मोठे ! पण ही पहा संध्याकाळ झाली. आतां कामावर गेलेंच पाहिजे.पण आतां जातां जातां एक साखरेचा—, जातात.)

प्रवेश तिसरा समाप्त.

प्रवेश ४ था.

स्थळ—द्वारकेंतील एक मंदिर.

[बलराम, कृष्ण, मदन.]

मदन—(प्रवेश करून.)

पद—(काहे लागोरी.)

सुतविरह हृदय मम जाळि सतत ॥ अवसान खचत मम धैर्य गळत ॥ नंदन माझा प्राणविसावा ॥ पुनरपि नयनीं पाहिन केव्हां ॥ कोणी नेला कोठें गेला ॥ झालि काय तरि गति न कळत ॥ १ ॥

कृष्ण—बाळा मदना, ये बैस. दादा, अनिरुद्ध नाहींसा झाल्यापासून या चार महिन्यांत याची काय अवस्था झाली पहा तर खरी!

पद—(बहु नीपतरू.)

क्षिति सुतविरहानळें करपुनि तनु याची सुकलि ही,अहा ॥ शक्ति गलित जरं पक्कपर्णसमचि हा ॥ शुष्क काष्ठसमचि तसे दंडही पहा ॥ तेज हित नयन वदन शुभ्र वर्ण हा ॥ मज हें ॥ नच बघवे स्थिति याची ॥ जीव घाबरे हा ॥

बलराम—कृष्णा, तुह्मी दोघेंही असे उदास राहिलात तर मी एकट्यानें काय बरें करावें ? अनिरुद्ध नाहींसा झाल्यापासून माझ्या जिवाला तरी स्वस्थता आहे का ? त्याच्या शोधार्थ मी रोज नवे

नवे जासूद चहूंकडे पाठवितों आहे. हें तूं स्वत: पाहतो आहेस ह्मणून बरें ! बाळा मदना, तूं विचारी आहेस ह्मणून सांगतों, आतां ही काळजी सोडून दे; आणि परमेश्वरावर हवाला ठेवून स्वस्थ रहा.

कृष्ण—दादा, नुसत्या उपदेशाच्या गोष्टींनीं कधीं कुणाची काळजी सुटली आहे बरं ?

बल०—कृष्णा, हेंच तुझें कुजकें बोलणें मला खपत नाहीं तें ! तर मग मी काय करूं तें तरी सांग ?

कृष्ण—दादा रागावूं नका ! मला एवढें माहीत आहे. आपण मनावर घ्याल तर वाटेल तें कराल.

पद—(धमार)

फोडाल पाताळ भेदाल स्वर्लोक ।। कापाल काळास
हलवाल भूलोक ।। चुरडाल कैलास ब्रह्मांड भूगोल ।।
रगडाल निमिषांत नच बोल हे फोल ।। १ ।।

बल०—एकूण माझ्या स्वाधीनची गोष्ट असून मी मुद्दाम अनिरुद्धाचा शोध करीत नाहीं असें तुझें ह्मणणें ! मला तूं अगदीं पाषाणहृदयींच समजतोस आं ?

कृष्ण—असें ! नाहीं. दादा, माझ्या बोलण्याचा भाव अनिरुद्ध मंचकासह ज्या अर्थी नाहींसा झाला आहे, त्या अर्थी त्याला उचलून नेणारा कुणी तरी यक्षकिन्नरांपैकींच असला पाहिजे; आणि हें जर खरें असेल तर आपण आणखी हजारों जासूद पाठवले, तरी त्याचा काय उपयोग होणार ?

बल०—हं: ! ही कल्पना माझ्या डोक्यांत आली नाहीं असें का समजतोस तूं ? अरे, याबद्दल मी मागेंच गुरुमहाराजांना विचारलें; त्यांनीं असें सांगितलें कीं, यक्षकिन्नरांपैकीं कोणाचेंही हें कृत्य [illegible] गणसांपैकींच कोणाचें तरी हें कृत्य आहे·

[illegible])

नारद्—हें पहा, तूं आतां इथेंच उभा रहा आणि मी बोलावीन तेव्हां ये. (पुढें होऊन.) 'हरि नारायण गुरु नारायण ॥ घडि घडि जिव्हे करि पारायण ॥'

बल०—अरे वा! नारदमुनींची स्वारी आली! यावें नारदमुने?

(सर्व पायां पडतात व बसावयास आसन देतात.)

कृष्ण—कां नारदमुने, आज कोणीकडून येणें झालें आपलें?

नारद्—माझें होय? असें पूर्वेकडून.

कृष्ण—आजकाल कुठें कांहीं अपूर्व असें आपल्या पहाण्यांत किंवा ऐकण्यांत आलें आहे कां?

नारद्—अपूर्व! अरे, नुसतें अपूर्वच नव्हे, तर अश्रुतपूर्व!

कृष्ण—तें काय?

नारद्—तें मग सांगतों. पण आपण सर्व यादव आज असे चिंतातुर कां दिसतां, सांगा पाहूं.

बल०—भगवन्, काय सांगूं? आज चार महिने झाले आमच अनिरुद्ध मंचकासह कुठें नाहींसा झाला आहे, त्याचा थांग नाहीं.

नारद्—मंचकासह? अरे, ह्मणतोस तरी काय? मंचकासह नाहींसा झाला आं? तर मग त्याला उचलून नेणारा कुणी तरी जबरदस्त वीर असला पाहिजे!

बल०—अहो नुसता जबरदस्त नाहीं. असामान्य जबरदस्त!

कृष्ण—पण आपण मग सांगतों ह्मणून ह्मणालांत तें अश्रुतपूर्व काय तें सांगा पाहूं?

नारद्—तें होय, सांगतों. पण ते आपल्यासारख्या प्रतापी यादव वीरांनीं न ऐकलेलें बरें! नाहींतर विनाकारण आपल्याला खालीं मान घालण्याचा प्रसंग यायचा! ह्मणून ह्मणतों आपली झांकली मूठ सव्वालक्षाची आहे ती फार उत्तम!

बल—ह्मणजे, त्या गोष्टींत आमचा कांहीं संबंध आहे कीं काय ?

नारद—संबंध ? अरे अगदीं निकट संबंध !

कृष्ण—हरकत नाहीं असला तरी ! पण सांगा.

नारद—सांगूंच ह्मणतोस ?

कृष्ण—हो हो.

नारद—कृष्णा, अनिरुद्धाला मंचकासह उचलून नेणारा कोण असावा ? तुझी काय कल्पना आहे ?

कृष्ण—याबद्दल माझी कल्पना कांहींच चालत नाहीं पण दादांच्या ह्मणण्याप्रमाणें तो कुणी तरी महान् सामर्थ्यवान् वीर असावा असें मला वाटतें.

बल०—वाटतें ? अहो मी खात्रीनें सांगतों कीं तो कोणी तरी महा बलाढ्यच वीर असला पाहिजे ! नाहीं तर या द्वारकेंत पाय ठेवण्याची कुणाची छाती आहे ?

नारद—हं बलरामा, पुरे पुरे झालें ! आपलें यादवांचें सामर्थ्य किती आहे, हें निदान मला तरी कळून चुकलें.

मदन—[स्वगत] अनिरुद्धाचा यांना कांहीं तरी सुगावा लागला असावा असें यांच्या बोलण्यावरून वाटतें.

नारद - कृष्णा, तुमचें यादवांचें सामर्थ्य काय तें बायकांजवळच ! स्त्रियांचें हरण करण्यांत आपण कुशल आहांत ! रुक्मिणीचें हरण करून तूं पुरुषार्थ मिळविलास ! रतीचें हरण करून मदनानें पुरुषार्थ मिळविला ! पण यःकश्चित् एका स्त्रीनें तुमच्या अनिरुद्धाचें हरण करून जो पुरुषार्थ मिळविला आहे तो जर का ऐकाल, तर घटकाभर तुह्मी आश्चर्यचकितच व्हाल.

कृष्ण—काय ! अनिरुद्धाचें हरण आणि यःकश्चित् स्त्रीनें केलें ?

नारद्—अरे, मोठ्यानें तरी बोलूं नकोस ! एखाद्यानें ऐकिलें तर तुमची फजिती होईल इतकेंच नाहीं, तर तुमचा सगळा बोज नाहींसा होईल !

कृष्ण॰—पण अशी पराक्रमी स्त्री कोण तिचें नांव तर ऐकूं द्या.

नारद्—अरे, नांव ऐकूं द्या कशाला ? मी तिला प्रत्यक्षच तुमच्यापुढें आणून उभी करतों, पण बलरामाचें तिला पूर्ण अभय असेल तर.

बलराम—माझें पूर्ण अभय आहे. असलें शूरवीर स्त्रीरत्न डोळ्यांनीं पाहूं तर खरें !

नारद्—ठीक आहे तर मग. चित्ररेखे, चल ये आतां पुढें !

(चित्ररेखा येते)

कृष्ण—अहाहा ! दादा—

पद—(देखो सखि.)

मन हरी सुमुखि ही विनयशील ॥ रतिसही स्वरूपें लाजवील ॥
मंद मंद गजगति पद उचली ॥ दिसत इचें मज विमल शील ॥
अल्पवयी ही असुनि सुकोमल ॥ साहस कृति अशि काय
करिल ॥ १ ॥

नारद्—चित्ररेखे, ये. हा पहा यादवांचा अधिपति बलराम—हा यदुवीर श्रीकृष्ण आणि हा तुझ्या सखीचा सासरा मदन. या सर्वांना नमस्कार करून आपल्या अपराधाची क्षमा माग.

कृष्ण—[चित्ररेखा नमस्कार करणार तोंच] पण थांब ! काय ग ए धाडशी मुली ! आमच्या अनिरुद्धाचें हरण करणारी ती तूंच का ?

चित्र॰—होय महाराज, पण मी नाहीं ती दुसरीच आहे.

बलराम—ह्मणजे ? याचा अर्थ काय ?

चित्र॰—ह्मणजे त्यांचें हरण करणारी मी खरी पण, त्यांचें मन हरण करणारी ती दुसरीच आहे.

बल०—ती कोण ?

चित्र०—माझी प्रियसखी, बाण सूर महाराजांची कन्या.

कृष्ण०—एकूण तुम्ही बऱ्याच उपद्व्यापी मुली आहांत म्हणावयाच्या!

नारद—पण यांत तुझें वाईट काय झालं ? तुला आपली आयती नातसून मिळाली ! पण जांवईबुवांची स्वारी तूर्त सासऱ्याच्या कारा-गृहांत आहे, एवढेंच जरा—

बलराम—म्हणजे ?

चित्र०—महाराज, मी आपली सर्वस्वी अपराधी आहें. आर्यां मला क्षमा करा, मग मी सारं सांगतें.

पद.

शरण पदीं येत ही ॥ दीन दासी अपराधी ॥ तुम्ही कृपावंत सुधी ॥
करा क्षमा ही आर्यां ॥ केली बहुत उपाधी ॥ परि पदरीं घ्या तुम्ही ॥ १ ॥

बल०—तुला पूर्ण क्षमा आहे. पण सर्व खरा खरा प्रकार मात्र सांग.

चित्र०—तर मग ऐका. कांहीं दिवसांपूर्वी पार्वतीमातेनं माझ्या सखीला असा वर दिला होता कीं वैशाख शुद्ध द्वादशीचे रात्रीं तिच्या स्वप्नांत जो पुरुष येईल तोच तिचा पति होईल. त्याप्रमाणं त्या रात्रीं तिच्या स्वप्नांत अनिरुद्ध महाराजांची स्वारी आली ! पुढें ती जागी झाल्यावर स्वप्नांत पाहिलेल्या मूर्तीचा विरह तिला सहन होईनासा झाला. ती तिची अवस्था माझ्यानं पहावेना, म्हणून मी या साहसाला प्रवृत्त झालें !

बल—पण स्वप्नांतला पुरुष अनिरुद्धच म्हणून तुला समजलं कां ? अनिरुद्धाच्या मंदिरांत तुझा प्रवेश झाला कसा ? आणि कुणाला न कळतां मंचकासह तूं त्याला कोणत्या युक्तीनं घेऊन गेलीस कशी ?

चित्र०—महाराज, हें सारं गुरुकृपेचं सामर्थ्य !

कृष्ण—पण नारदमुने, जांबईबुवांची स्वारी कारागृहांत आहे ह्मणून आतां आपण ह्मणालात तें काय ?

नारद—तें तिलाच विचारा !

चित्र॰—महाराज, अनिरुद्ध महाराजांना भेटवून मी सखीचं मन आनंदित केलं, पण आतां बरीक मोठा कठीण प्रसंग येऊन ठेपला आहे. या गुप्त विवाहाची वार्ता नुकतीच कुणी बाणासुर महाराजांना कळवली ! अह्मी इकडे येण्यापूर्वीच ते अनिरुद्ध महाराजांना पकडण्याकरितां सखीच्या मंदिराकडे गेले होते. आतां पुढें धडगत नाहीं, असं पाहून गुरुमहाराजांच्या विचारानं मी ही गोष्ट आपल्याला कळवण्याकरतां यांच्याबरोबर इकडे आलें.

नारद—हिनें सांगितलेली हकीगत अगदीं अक्षरशः खरी आहे' या वेळीं अनिरुद्ध निःसंशय बंदींत असला पाहिजे !

बल॰—काय ! अनिरुद्ध बंदींत ?

नारद—मग तुला आश्चर्य काय वाटलें ? तो नांवाचा बाणासुर आहे बाणासुर !

बल॰—बाणासुर असो कीं फाणासुर असो ! आतां या बळरामाशीं गांठ आहे, एवढं लक्षांत ठेवा !

श्लोक.

शत्रूच्या रक्तपानास्तव तृषित सदा मत्करींची गदा ही ॥
साह्यें जीच्या अनेकां समयिं किति खलां दंडिलें दुर्मदांही ॥
घालोनि तीच आतां खल असुरशिरीं प्राण घेतों तयाचा ॥
मत्क्रोधाग्नीमध्यें या शलभसमचि तो दग्ध होईल साचा ॥ १ ॥

हं कृष्णा, आतां क्षणाचाही विलंब नको; आधीं शोणितपुर गांठू या

कृष्ण—होय तर, मला आलेंच पाहिजे. माझ्याशिवाय तिथें काय होणार ! (नारदास) बरं, आह्मी आपली आज्ञा घेतों.

नारद्—ठीक आहे, आह्मीही येतोंच तुमच्या मागून ! [तिघेही जातात.] कां चित्ररेखे, कशी मौज उडाली ? आतां असा घनघोर रणसंग्राम माजेल ह्मणतेस कीं ज्याचें नांव तें ! पण आतां आधीं कैलास गांठला पाहिजे. हें पहा, चित्ररेखे जिकडे श्रीकृष्ण तिकडे सूर्तिमंत विजय आहेच ह्मणून समज. पण आधीं कैलास ! आतां तूं आपली काय काय मौज होते ती गपचुप पहात रहा ! अनिरुद्ध बंदींतून सुटणार ! त्याचें आणि तुझ्या सखीचें लग्न लागणार ! आणि युद्धाचा शेवटही गोड होणार ! पण आपली घटकाभर मौज ! ह्मणून ह्मणतों, आधीं कैलास गांठू या ! इकडे कान कर. तुला मी दोन मंत्र देतों. पहिल्या मंत्राच्या योगानें तुला माझ्याबरोबर अदृश्य राहून एकंदर युद्धचमत्कार पहातां येईल, आणि दुसऱ्या मंत्राच्या योगानें पुनः वाटेल तेव्हां प्रगट होतां येईल. चल तर आतां, जाऊं या कैलासाला तिथें जाऊन शंकरतातमहाराजांकडे आतां अशी कळ लावावयाची बरें का,

पद्–(किती वानुं बल)

बलराम श्रीयदुवीर उभयही वीर बाणनगरीं ॥ येउनि त्यांनीं बाणभक्त ते गांठियला समरीं ॥ ही वार्ता ॥ शिवताता ॥ बघ कळतां ॥ निज भक्ता ॥ रक्षावया तो धांवुनि वारिल संकट मदनारी ॥ १ ॥

(चित्ररेखा व नारद जातात.)

प्रवेश ४ था समाप्त.

प्रवेश ५ वा.

स्थळ—(कारागृहापुढील मैदान.)

अनि॰—(कारागृहांत)

पद.

दैवाची किति चित्र गती ही अतर्क्य या जगतीं ॥ अंत न लागे कोणासही ती कुंठित होय मती ॥ शूर वीर यदुवंशीं जन्मुनि ॥

पडलों सांप्रत मी त्या व्यसनीं ॥ पिता पितामह माझे भुवनीं ॥
ख्यात आजिंक्य सुवीर असोनी ॥ ही का माझि गती ॥ १ ॥

हाय हाय ! मंदिरांतून मी एकाएकीं नाहींसा झालों त्या दिवसा-पासून या चार महिन्यांत माझ्या बाबांची, आजोबांची काय अवस्था झाली असेल ? चहूंकडे ते माझा शोध करीत असतील. पण ही माझी दुर्दशा त्यांना कशानें कळणार ! प्रभो कैलासपते ! आतां या संकटां-तून मला आपल्यावांचून दुसरा कोण मुक्त करणार ?

पद—(आवो आवो रंगेला)

धांवा पावा दयाळा ॥ भक्तपाळा हो ॥ तारा अनाथा भो विश्व-नाथा ॥ स्वब्रीद पाळा हो ॥ देवाधिदेवा शरण पदीं हा ॥ ठेवुनि भाळा हो ॥ १ ॥

(बाणासुर व वनचर येतात.)

वनचर—महाराज दूतानें सांगितलें तें कांहीं खोटें नाहीं ! पाहिलेत यादववीर ! खवळलेल्या सिंहाप्रमाणें एकापेक्षां एक उग्र स्वरूपें धारण करून इकडे येत आहेत !

अनिरुद्ध—(स्वगत) काय ? आमचे यादववीर ? तर मग परमेश्वरच पावला ह्मणायचा !

वनचर—महाराज, आतां मात्र कठीण प्रसंग दिसतो. हे वेशींचे दरवाजे तरी घ्या चटकन् लावून ! ह्मणजे ते शहरांत तरी घुसणार नाहींत ! हे पहा आलेच.

आर्या

बल०—कोठें तो खल दुर्जन मत्त असुर बाण दाखवा आधीं ॥
बद्ध करुनि यदुपुरुषा ज्यानें जडवूनि घेतली आधी ॥

कृष्ण—कांपे काळहि थरथर ऐकुनि ज्यांच्या सुविक्रमा कानीं ॥
ते स्वस्थ केविं बसतिल खलकृतअपमान साहुनी मानी ॥

मदन—जाणोनि सर्पमाथां पद धरितां तो कसा न चावेल ॥
निद्रित हरिला जंबुक जागृत करितां कसा न कावेल ॥

बाणा०—हां, खबरदार पुढें पाऊल टाकाल तर! ज्याला तुह्मी पहातां, तो हा तुमच्या पुढेंच उभा आहे.

बल०—आमच्या यदुपुरुषाला बंदींत टाकणारे ते तुह्मीच का?

बाणा०—हो हो! अपराध्याला योग्य शासन करणारा तो मीच.

कृष्ण०—पण ज्याला तुह्मी बंदींत टाकलें आहे तो खरोखर अपराधी आहे अशाबद्दल तुमची पूर्ण खात्री आहे का?

बाणा०—प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं जी गोष्ट पाहिली तिच्याबद्दल आणखी जास्त खात्री काय असावयाची?

बल०—पण अपराधाच्या मुळाशीं कोण होतें याची कांहीं चौकशी केलीत?

बाणा०—केली किंवा नाहीं ती माझी मला माहीत! त्याची तुह्मांला पंचाईत?

बल०—कृष्णा, हा दैत्य मोठा उन्मत्त दिसतो! याची चांगली खोड मोडल्याशिवाय हा ताळ्यावर नाहीं यायचा!

बाणा०—काय? या बाणाची तुह्मी खोड मोडणार? याचा पराक्रम अजून तुह्माला माहीत नाहीं असें दिसतें.

बल०—पण या हलधराशीं गांठ आहे, समजलास?

बाणा०—अरे जा! नांगर मुसळ धरणारा तूं! तुझ्या हातून काय व्हायचें आहे? चल ये! कर दोन हात असेल अंगांत सामर्थ्य तर!

बल०—अरे, तेवढ्याकरतांच तर आलों आहोंत. चल ये. (दोघे लढतात. तोंच कार्तिकस्वामी-नारद-चित्ररेखा येतात.)

कार्तिक०—हां बाणा भिऊं नकोस! कैलासाहून तातमहाराजांनीं मला तुझ्याच साह्याकरितां पाठवलें आहे.

कृष्ण०—कां नारदमुने! इथेंही आपण आहांतच का?

नारद--अरे, असलें हें युद्ध आमच्या सारख्यांनीं तरी केव्हां पहावें? हां, बाणा चालू दे! चित्ररेखे, आतां तू आपली एक काम कर. नारद नारद ह्मण! या मंत्राचा जस जसा जप करशील तसा तसा युद्धाला रंग चढेल पहा! (पुन्हा दोघांचें युद्ध होतें.)

बल०—हा वीर मोठा जबरदस्त दिसतो! भलत्यासलत्याला हा कसची दाद देणार?

नारद—कां बलरामा, दमलास वाटतें? बरें तर, आतां क्षणभर तूं विसावा घे. कां कार्तिकस्वामी, आपण इथें नुसती मौज पहायला आलांत वाटतें? मदना, अरे तोंडें काय पहात राहिला आहेस? या कार्तिकस्वामीशीं होऊं देत तुझे दोन हात.

मदन--हा पहा, मी तयार आहें. (दोघांचें युद्ध होतें. नंतर मदन स्त्रीअस्त्र सोडतो त्याबरोबर कांहीं स्त्रिया प्रगट होतात.)

१ स्त्री—(कार्तिकस्वामीस) महाराज, हा घ्यावा त्रयोदशगुणी तांबूल!

कार्तिक०—अरे हें काय लचांड? (दुसरीकडे पळतो)

२ स्त्री—महाराज, हा घ्यावा सुवासिक पुष्पगुच्छ! [तिसरीकडे पळतो]

३ स्त्री—महाराज, आपल्या अंगाला लावण्याकरितां ही सुगंधि उटी आणली आहे.

कार्तिक०—अरे, या स्त्रियांनीं तर माझी पाठच पुरवली! आतां इथून पळून जावें, यासारखें सुख नाहीं. (स्त्रियांस) हां खबरदार माझ्या मागून याल तर! आजपासून ज्या स्त्रिया माझें मुखावलोकन करतील. त्या सप्तजन्म विधवा होतील [पळून जातो.]

नारद---शाबास मदना! बहार उडवलीस! हां--चित्ररेखे, ह्मण नारद नारद! नारद! नारद! बाणा, तुझ्या अंगीं सहस्रभुजांचें बळ आहे, पण या यादवांशीं प्रसंग आहे बरें का?

बाणा०—नारदमुने, या वीराला आपण कमी समजलांत काय ? असेल हिंमत त्यानें यावें माझ्याशीं युद्ध करायला ! एकाला तर स्वस्थ बसवलेंच आहे.

बल०—काय ?

कृष्ण—दादा, आपण जरा स्वस्थ असा. या मदोन्मत्ताचा मीच समाचार घेतों. दुष्टा, तुझें आयुष्य आज संपलें ह्मणून समज !

बाणा०—अरे जा ! तुझ्या हातून माझें काय होणार ? कालय-वनाला भिऊन पळणारा तोच कीं नाहीं तूं ? चल हो पुढें !

(दोघे युद्ध करतात.)

(स्वगत) अरे, पण हा काय चमत्कार ! या वीराशीं लढत असतां माझ्या सर्व शक्ती गलित झाल्यासारख्या कां बरें वाटतात ? ज्यावर आजपर्यंत मीं शेंकडों रणधुरंधर वीर समरांगणांत हतवीर्य केले, तें माझें सहस्रभुजबळ या वेळीं कुठें नाहींसें झालें ?

कृष्ण—अरे, विचार कसला चालवला आहेस ? अगोदर युद्ध कर आणि त्यांतून जगला वांचलास तर मग विचार कर !

बाणा०—अरे, जगणें किंवा मरणें या कांहीं मनुष्याच्या स्वाधी-नच्या गोष्टी नाहींत. ती एक ईश्वरी सत्ता आहे. पण माझ्या स्वाधी-नची गोष्ट आहे ती आतां तुला दाखवतोंच. ही पहा प्रळयकाळच्या विजेप्रमाणें तेजस्वी अशी ही शिवशक्ति सोडतों तुझ्यावर !

कृष्ण—तर मग मीही आपलें सुदर्शन सोडतों आतां !

[इतक्यांत शंकरपार्वती येतात.]

शंकर—हां, हां, गोपालकृष्ण—

पद

आवरीं सुदर्शनास यदुकुलावतंसा ॥ वधिसे केविं मत्प्रिय या भक्तराजहंसा ॥ प्रिय जैसा भक्त बळी तुजसि यादवेंद्रा ॥ बाण

दुजा प्राण तसा याहि भालचंद्रा ॥ निरसाया संतत निजभक्त-
दैन्यरंध्रा ॥ धरिला करिं हा त्रिशूळ श्रीहर साक्ष ऐसा ॥

अहो, हा बाग म्हणजे माझा दुसरा प्राण. याच्यावर जर आपण सुदर्शन सोडलें तर याच्या संरक्षणार्थ मला पाशुपतास्त्र सोडावें लागेल आणि मग हीं दोन्हीं अस्त्रें ब्रम्हांडांत केवढा प्रलय करून सोडतील याची कल्पना तरी कुणाला होईल का? तर यःकश्चित् गोष्टीकरतां एवढा प्रळय माजविण्यांत काय अर्थ? याकरितां माझी विनंति ऐका आणि या माझ्या भक्ताला आपण सर्व अपराधांची क्षमा करून पदरांत घ्या. बाणा, भगवान श्री कृष्णाच्या चरणावर आधीं मस्तक ठेव पाहूं. अरे, हे गोपालकृष्ण म्हणजे साक्षात् श्रीविष्णूचे अवतार! हे आणि मी कांहीं दोन नाहीं. तुझ्या इच्छेप्रमाणें श्री-कृष्णासारखा वीर तुला झुंजायला देऊन मी आपला वर पूर्ण केला. जसा माझा वर तुला, तसाच अपर्णेचा तुझ्या कन्येला होता; त्याप्र-माणें तिला अनिरुद्ध पति मिळून ज्या कांहीं गोष्टी घडून आल्या आहेत, त्यांचा शेवट आतां गोड होऊं दे!

बाणा०—हे परब्रम्हस्वरूपा गोपाळकृष्णा! हा दासानुदास आप-ल्याला शरण येत आहे, तर याच्या सर्व अपराधांची याला क्षमा करा!

कृष्ण—बाणा! उठ, तुला पूर्ण क्षमा आहे! अरे कैलासनाथांचा जो भक्त तो माझाही भक्तच.

नारद—हें तर खरेंच! पण याशिवाय आणखी एक याचा आणि आपला अगदीं निकट संबंध आहे? आपला प्रिय भक्त जो बळी त्या-चाच पुत्र हा बाण? म्हणून हा आपुल्याला विशेष प्रिय असला पाहिजे.

शंकर—अरे, तू कळीचा नारद आहेसच का इथें?

नारद—अहो, माझ्या कळीनेंच तर एवढी बहार उडवली! आपले उभयतांचे वर आणि माझी कळ या तिघांची चांगली सांगड बांधली गेली म्हणून तर ही घटकाभर मौजच्या मौज होऊन सर्व

गोष्टींचा शेवटही गोड झाला. इतक्या सर्व गोष्टी जमवून आणायला मला किती तरी कारस्थानें लढवावीं लागलीं! प्रथम चित्ररेखेचा द्वारकेंत प्रवेश मीच करून दिला. अनिरुद्धाला मंचकासह उचलून नेण्याची युक्ति तिला मीच सांगितली. आणि मग सुटलों चहूंकडे कळी लावीत नि काय! अहो, त्रिभुवनांत आमची कळीचे नारद ह्मणून ख्याति!–आणि ती ह्मणजे खोटी आहे असें नाहीं–पण हें आमचें कसब आपलें आमचें आह्मांला साधून गेलें आहे. आमचा कित्ता दुसरा एखादा गिरवीन ह्मणेल तर तो जागजागीं तोंडघशीं पडेल! पण बाणा, आतां जांवयाला कां ठेवला आहेस उगीच बंदींत?

बाणा०––हो, जा वनचरा, त्यांना मुक्त करून घेऊन ये इकडे. (वनचर अनिरुद्धाला बंदींतून सोडवून आणतो व अनिरुद्ध सर्वांना भेटतो.)

बाणा०––(अनिरुद्धास) मी तुझ्यासारख्या वीराला अविचारानें बंदिवासाचें दुःख दिलें, याबद्दल मला फार वाईट वाटतें.

शंकर––अपर्णेनें तुझ्या कन्येला हा योग्य असाच वर दिला आहे.

बाणा०—महाराज, आपणां सर्वं समक्ष मी माझ्या मुलीचा हात याच्या हातांत देणार! वनचरा, जा उषेला घेऊन ये. (वनचर जातो.)

नारद––कां चित्ररेखे, कुणाच्याही दृष्टीस न पडतां तुला मिळाली कीं नाहीं मौज पहायला?

चित्र०––पण आतां मी प्रगट केव्हां होऊं?

नारद––मी सांगेन तेव्हां, पण चित्ररेखे––

साकी.

उभयिं मिळोनी आपण धरिलें सुकार्य हातीं जें हें॥
किति मौजेनें तरी आज तें सिद्धिस गेलें पाहे॥
परहित साधाया झटती॥त्यांसी ईश साह्य जगतीं॥ १॥

(वनचर व उषा येतात.)

बाणा०—(अनिरुद्धाच्या हातांत उषेचा हात देऊन)

पद

देव ब्राह्मणांसमक्ष तव करीं अतां ॥ अर्पितों स्वकन्यका हि वे मदनसुता ॥

नारद व कृष्ण०—धर्मनीतिप्रीतिरीतियुक्त उभयतां ॥ राहुनी कराच सुगम लोकमान्यता ॥ १ ॥

शंकर०—भक्तिसुधारस सेवुनियां ॥ नरजन्म सुसार्थकिं लावुनियां ॥ मग अंतिं मत्पदास या ॥ अक्षय शांति घ्यावया ॥

पार्वति—कां उषे, माझ्या वराप्रमाणं तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण झालेना!

उषा—मातोश्री, सर्व कांहीं झालं. पण प्रसंगीं साह्य करणार माझी सखी चित्ररेखा कुठें दिसत नाहीं ?

नारद—अग , ही पहा तुझी चित्ररेखा इथेंच आहे. चित्ररेखे, आतां प्रगट होऊन भेट आपल्या सखीला.

चित्र०—(प्रगट होऊन) गडे उषे !

उषा—कोण चित्ररेखा ! अग तूं होतीस तरी कुठें ? (दोघी एकमेकींना भेटतात.)

बाणा०—खरेंच, नाहींशी झालेली चित्ररेखा इतक्यांत इथें कुणी. कडून आली ?

नारद—या उभयतांच्या भेटीचा योग जुळवून आणायला कारण ही ! तेव्हां आपल्या क्रोधाग्नीला कदाचित् तूं हिला बळी देशील म्हणून मीच हिला आपल्याबरोबर गुप्तरूपानें बाळगिली होती !

शंकर—असो, झालें तें सर्व ठीक झालें. बाणा, माझ्या वराप्रमाणें तुझा हेतु पूर्ण झाला आणि अपर्णेच्या वराप्रमाणें तुझ्या मुलीचा हेतु पूर्ण झाला ! तसेंच परोपकारार्थ नारदानें आणि चित्ररेखेनें ज्या मार्गाचें अवलंबन केलें, त्याच मार्गाचें व्यवहारांत प्रसंगोपात् अवलंबन करणें हेंच योग्य.असो,बाणा आतां आणखी तुझी काय इच्छा आहे?

बाणा:—महाराज आतां अखेरची इच्छा एवढीच आहे—

पद.

भारतवाक्य.

सदाचार सद्धर्म नीतिनयपथ अनुसरणारे ॥ निर्लोभत्वें स्वदेशसेवा अखंड करणारे ॥ गोब्राह्मणसंरक्षण हें वी ब्रीद पाळणारे ॥ कायावाचामनोभक्तिनें परार्थ झटणारे ॥ स्वातंत्र्याची पूर्णपणें ती महति जाणणारे ॥ निपजावे जन ऐसे भूवरि सत्वमूर्ति सारे ॥ १ ॥

कोरस.

सर्व-श्रीरामा सुखधामा सुविरामा वरनामा आत्मारामा ॥ सुविहितकामा ॥ पुरवुनि आम्हां ॥ सकलां दे सद्विश्रामा ॥ भो दशरथनंदन ॥ दशशिरमर्दन ॥ सतत संतजन तव पदवंदन ॥ करुनि निरंजन ॥ रूपीं घेती आरामा ॥ भो प्रणतशुभंकर ॥ अखंड शंकर ॥ हृदानंदकर ॥ पदाब्जमधुकर ॥ असो निरंतर ॥ किंकर दामोदर नामा ॥ १ ॥

श्रीमत्सद्गुरुपदार्पणमस्तु.

समाप्त.